

BATILILAŞMA HAREKETİMİZDE BİLİMİN YERİ VE ATATÜRK*

AYDIN SAYILI**

Batı Avrupa'da onaltıncı ve onyedinci asırlarda bilimde gerçekleştirilen atılım yanında Rönessans ve Reformasyon hareketleri de Avrupa'da büyük bir manevî kalkınmaya önayak oldu. Onsekizinci yüzyıl Aydınlanma hareketi bu gelişmenin parlak bir uzantısını ve devamını teşkil eder. Yine, onbeşinci ve onaltıncı asırlardan başlayarak Avrupa'nın sınâî faaliyette ve teknolojiye gelişmeler kaydettiğini görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki bu gelişmeler karşısında kayıtsız kalamazdı. Bu bir bakıma şundan dolayı imkânsızdı ki, bilim ve düşünümdeki gelişmelerin hiç değilse somut etki ve yankılarının daha fazla uzun vâdeli olarak kendilerini hissettirmelerine karşılık, endüstri ve teknolojiye yeniliklerin insan yaşamı üzerindeki etkileri çok daha kısa süreler içinde ve daha dolaysız olarak belirli biçimlerde hissolunurlar. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın sınâî ve teknolojik yeniliklerine ayak uydurmaya, kalburüstü yenilikleri günü gününe tâkip etmeye çalıştı. Fakat bunda ancak sınırlı ölçüde başarılı olabildi. Çünkü, temeldeki bilim ve tefekkür gelişme ve dönüşmelerine ister istemez uzak ve yabancı kalmaktaydı.

* Bu yazı Atatürk Kültür Merkezimizce 1984 yılı için tertiplenen konferans dizisinin ilki olarak 22 Mart 1984 tarihinde verilmiş olan konferansın büyük ölçüde genişletilmiş bir metnini temsil etmektedir. Merkezimiz konferanslarının genişletilmiş metinlerinin makale olarak dergimiz Erdem'de genellikle yayınlanması düşünülmektedir. 22 Mart 1984 tarihli ilk konferansımız sayın Cumhurbaşkanımızın da onurlandırdığı ve, ayrıca, bir konuşma ile izlenimini dile getirdiği bir konferans olduğundan, bunun metninin az çok bir istisnâ olarak aynen de basılması, bir anıyı belgelemek bakımından uygun görüldü ve Erdem'in birinci sayısında böyle yapmak yoluna gidildi. Öte yandan da, bu itibarla, daha uzun Türkçe metnin, ele alınan konunun önemi de dikkate alınarak, büyük çapta genişletilmiş bir metin olması ve, böylece bu iki makalenin tekerrür mahiyetinin önemli ölçüde önlenmesi uygun mütâlaa edilmiştir.

** Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Bilim Tarihi Profesörü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

Batı'daki göz kamaştırıcı uygarlık ve kültür gelişmeleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu ister istemez Avrupa'ya kıyasla geri ve az gelişmiş bir toplum durumuna düşmüş bulunuyordu. Fakat bu geri kalmışlığın nedeni sadece Avrupa uygarlık ve kültüründeki gelişmelere ayak uyduramamış olması değildi. Kendi iç bünyesinde de bir manevî gerileme olmuş, sosyal ve idarî kurumları baştaki canlılık ve hayatîyetlerini önemli ölçüde yitirerek o şanlı kuruluş aşamalarındaki müesseselerin yozlaşmış uzantıları haline dönüşmüşlerdi. Öte yandan esasen Osmanlı toplumsal ve iktisadi esenliği ve bayındırlığı ve onun temelini oluşturan malî ve idarî işleyiş tarzı, komşularına kıyasla Osmanlıların askerî üstünlüklerine dayanıyordu. Bu üstünlük ise onyedinci asır sonlarından itibaren artık tarihe karışmıştı.

Böylece Osmanlı İmparatorluğundaki inhibitatın nedenleri çok ve çeşitli idi. Fakat yine de bunun en köklü ve en temelsel nedeninin Avrupa'daki bilimsel gelişme ve dönüşmelere Osmanlıların ve daha genel olarak tümüyle İslâm Dünyasının bigâne kalmış olması, daha doğrusu bunu izlemek ve hattâ bu gelişmelerle ilgilenebilmek durumunda bulunmayışı idi. Fakat savaşlarda alışılmadık haysiyet kırıcı yenilgilerle karşılaşma ve sanayi ve ticaretle Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında ağır darbeler altında ezilme durumunda bulunulması, Avrupa üstünlüğünü sağlayan hususlarda Osmanlıları Avrupa'yı taklide ve Batı yöntemlerini benimsemeye zorlamaktaydı.

Onbeşinci ve onaltıncı asırlardaki önemli bir inkişaf yeni deniz yollarının ve coğrafi bölgelerin keşfi olayı idi. Bu onaltıncı asrın çok güncel bir sorunu ve Avrupa'nın denizci devletleri arasında bir yarışma alanıydı. Durumu günümüz uzay egemenliği alanındaki yarışma ile kıyaslayabiliriz. Buna özellikle Atlas Okyanusu'nda kıyısı bulunan devletler katıldılar. Osmanlı Devleti, bu sıralarda, Hind Okyanusu'nda sahili bulunan bazı bölgelere uzanmak, siyasi sınırlarını Hind Okyanusu'na kadar genişletmek aşamasına ulaşmış bulunuyordu. Bu şartlar altında, Osmanlı İmparatorluğu, Hind Okyanusunda Portekizlilerle bir deniz egemenliği yarışına girdi. Bununla paralel olarak, Osmanlılar, Portekiz'i Cezayir ve Fas'ta kesin yenilgiye uğratmalarına rağmen, Hint Okyanusundaki mücadeleyi Portekiz kazandı. Esasen Portekiz'i Hint Okyanusunda yenmek de Hint Okyanusunda hâkimiyet kurmak için yeterli olmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu Portekiz'i Hint Okyanusu'nda yense bile

arkasından, daha güçlü donanmalarla aynı mücadeleyi sürdürmek zorunda kalacaktı.

Günümüzde Batılılaşma tamamen yaygınlaşmış bir akımdır. “Gelişmekte olan toplumlar”dan söz ediyoruz. Bundan kastımız bu toplumların “az gelişmiş” olduğunu ve bunların kendilerinden daha çok gelişmiş milletleri örnek alarak onların uygarlık düzeyine ulaşmak istediklerini, onları ölçü alarak çağcıllaşmak, modernleşmek çabası içinde bulduklarını ifade etmektir.

Rönessans bu türden bir teşebbüstü ve bu vesile ile seçilen örnek eskiçağ Roma ve Yunan Dünyalarıydı. Aslında Rönessans’ın tek başarısı bu taklidi iyi yapabilmiş olmaktan ibaret kalsaydı, Rönessans’ın değer ve manâsı çok azalırdı. Fakat yine de onun temel özelliği ve ana karakteristiği bu örneğe uyma çabasıydı.

Arnold Toynbee şöyle yazıyor:

“Dünyamız toplumlarının Batı Âlemi ile karşılaşma ve çatışma durumunda bulunması, tarihin vereceği yargı ile, çağımız tarihinin en önemli olayını oluşturabilir. Bu, geçmişte de benzerleriyle kalburüstü misaller halinde karşılaşılan belirgin bir olaydır, ve birbirlerinin çağdaşı olan uygarlıklar arasındaki karşılaşma ve çatışmaların sonurları, veya karmaşık ve dolambaçlı sonuçları, insanlık tarihinin anlaşılmasını mümkün kılan kilit sorunları oluşturmaktadır.”¹

Toynbee’nin bu sözleri Rönessans olayına tıpatıp uygun düşmemektedir. Fakat Rönessans da bunların biraz değişik bir türü veya tipi sayılabilir. Türklerin ondokuzuncu asır içindeki Batılılaşma teşebbüsüne gelince, bu konuda Toynbee ezcümle şunları söylemektedir:

“Türklerin bu eski Batılılaşma hareketleri konusunda tarihin verdiği hüküm ‘her defasında yetersiz ölçülerle yetinildiği ve çok geç kalındığı’ şeklindedir. ...Bu asgarî dozdaki Batılılaşma politikası başarısız kalmaya mahkûmdu ve nitekim başarısızlığa uğradı. ... Bunun sebebi ise şu idi: Bir uygarlık, bir hayat tarzı, onu oluşturan tüm öğeleriyle bölünmez bir bütündür. Bu eski Türk islâhâtçıları ise bu gerçekten habersizdiler.”² Fakat burada böyle söylemesine rağmen, yazar, daha sonra bu düşüncesini bir bakıma tadil ederek “karşılaşmaların (veya çatışmaların) ortak psikolojisi” veya

¹ Arnold Toynbee, *The World and the West*, 1952, s. v.

² Aynı eser, s. 25-26.

ruhiyatı biçiminde adlandırdığı bir kavramı ortaya atıyor ve şöyle konuşuyor:

“Batı uygarlığının Çin ve Japonya’da yaptığı iki kültürel etki zorlamasını bundan önceki bölümümüzde birbirleriyle kıyaslayarak gözden geçirirken dikkatimizi çeken bir genel olayı kendimize hatırlatmakla söze başlayabiliriz. Orada, Batı’nın ilkin Uzak Doğu milletlerine kendi hayat tarzını, dini, ve teknolojisi de dahil olmak üzere, tümüyle benimsemeye ikna etmeye çalıştığını fakat bunda başarılı olamadığını gördük. Ondan sonra da oyunun ikinci perdesinde, Batı’nın aynı Uzak Doğu memleketlerine Batı uygarlığından içinde din yerine teknolojinin merkezî bir yer işgal ettiği bir lâikleştirilmiş bölümü sunmayı denediğini gördük ve Batı uygarlığının dinsel göğdesinden onyedinci asır sonlarına doğru sıyrılıp koparılmış olan bu aşının Uzak Doğu toplumlarının yaşamına nüfuz edip orada tutunmayı başardığını müşahade ettik. . . .”

“Burada, çevresine ışınım gönderen bir uygarlığın salımladığı kültürel ışın demeti bir yabancı toplumun üzerine düştüğünde ekseriyetle ortaya çıkan bir durumla karşı karşıya bulunuyoruz. Nasıl ki bir prizmadan geçen bir ışık demeti prizma maddesinin direnci dolayısıyla bir ışınlar yelpazesi haline gelerek bir dağılma gösterirse, yabancı bir toplumun kültürel etkisine maruz kalan bir ictimai bünye de bu etkiye bir direnç gösterir, ve bu direnç yabancı etkiyi, yani kendisini etkileyen kültürü birtakım bileşensel öğelere ayırır. Böyle bir durumda bir prizmada yelpazevârî ayrılan ışın demetlerinin bir kısmının diğerlerine kıyasla yeni ortama daha büyük bir nüfuz gücüne sahip olduklarını biliyoruz. Yine aynı durumun yabancı bir kültürden etki alınması halinde meydana gelen farklı kültür öğeleri demetleri için geçerli olduğunu da görmüş bulunuyoruz.”³

Birbirleriyle yaptıkları temaslar sonucunda, çeşitli toplumların özellikle bilim ve teknoloji kapsamı içine giren alanlarda birbirlerinden en büyük kolaylıkla etki aldıklarını görmek hiç de beklenmedik ve şaşırtıcı bir durumu temsil etmez. Çünkü bu tür insan faaliyetleri dil, din, ırk, ve milliyet sınırlarına bağlı kalmazlar. Bu alanlarda insanlar aynı vargı ve sonuçlara ulaşırlar; insanların birbirleriyle bu gibi konularda anlaşmazlık durumunda bulunmaları sözkonusu değildir.

³ Aynı eser, s. 66-68.

Bu gerçek, Ortaçağ İslâm Dünyasına da pek yabancı olmayan bir şeydir. Nitekim böyle bir düşüncenin bu topluluğun bazı kalburüstü temsilcileri tarafından oldukça sarıh bir biçimde dile getirildiğine tanıklık ediyoruz.

Ünlü bir astronom ve bilimsel çalışma teşvikçisi olan Orta Asya Türk hükümdarı Uluğ Bey (1393-1449) aklı bilimleri din ve dil sınırlarını aşmalarından dolayı övgü ile söz konusu etmektedir. Bu biçim bir ifade tarzı bilgide evrensel mütabakat ve nesnellığın, yani objektifliğin, bir geçerlilik ölçütü veya kıstası olarak kabul edilmesi demektir. Böyle bir müşahade, ister istemez, zımnî olarak, naklî bilimlerle bir kıyaslamayı içermekte ve aklı bilimlerin naklî bilimlere bir üstünlüğü düşüncesine işaret etmektedir.

Yine buna benzer mahiyette bir beyanı Uluğ Bey zamanından yüzelli yıl kadar önce Merâğa Rasathanesi çevresinde çalışmış olan 'Urđî'de de görmekteyiz.

'Urđî şöyle söylüyor:

"Bilim adamlarının değeri ve bilimlerin mükemmelliği konusunda akıl ve anlayış sahipleri ittifak halindedirler. Bilim sayesinde mutluluğa erişilmekte ve insanların mertebeleri yücelmektedir. Bilim aklı verimlileştirip güçlendirmektedir. Bilim insanın kavrayış kabiliyetini arttırmakta, idrâkini keskinleştirmektedir. Bilim sayesinde insan dimağı süslenmekte, şeref ve itibara ulaşılmakta, bilim yardımıyla doğru ile yanlış birbirinden ayırt edilmektedir. Bütün bunlar özellikle araştırma yöntemleri ispata dayanan ve temel ilkeleri tartışılmaz ve apaçık olan bilimler için geçerlidir. Gerçekten, bu bilim türü farklı dinlere mensup insanların ortak malıdır ve zamanın akışı ya da coğrafi konum farklılığı ile herhangi bir değişikliğe uğramamaktadır."

Onikinci yüzyılda yaşamış olan İslâm felsefecisi İbn Tufeyl de Hıyy ibn Yakzân adlı eserini buna benzer bir düşünce ile temellendirmektedir. Çünkü ona göre de farklı kimseler tarafından bağımsız olarak ulaşılabilen bilgiler bu vasıfları dolayısıyla üstün bir tür bilgi sayılmak durumundadırlar. Bu tez bizim burada söz konusu ettiğimiz düşünceden daha karmaşık felsefî ve biraz da kurgusal bir görüşü de içerir. Ve bu şekilde İslâm Dünyasında oldukça yaygındır.⁴ Fakat

⁴ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1960, Arno Press, New York 1981, s. 11.

İslâm Dünyasında aklî bilimlerin din, dil, ve milliyet sınırlarının ötesinde ve fevkinde kalmakta olmasının bu bilimlerin üstün bir yönünü su yüzüne çıkarmakta olduğu basit gerçeğinde bazı düşünürlerin yadırganacak bir taraf görmeyeceklerini düşünmek esasen akla yakın görünmektedir. Nitekim, birbuçuk asır kadar süren oldukça yoğun bir faaliyet sonucunda İslâm Dünyası eski Yunan ve Hint bilim, felsefe, ve tıp kitaplarının Arapça'ya aktarılmasını sağlamıştı.

Aynı durumla Avrupa'nın Onikinci Yüzyıl Rönessansı'nda karşılaşmaktayız. Batı Avrupa'nın Karanlıkçağ'ın bilgisizlik ve taassup uykusundan silkinip uyanmasını sağlamış olan bu yüz yüzelli yıllık yoğun çalışma devresinin başlıca faaliyetini Arapça bilim, tıp, ve felsefe eserlerinin Latinceye çevrilmesi oluşturmaktaydı.

Bu iki tercüme devresinin her ikisi de bizim Batılılaşma hareketimize benzemekte ve dünya tefekkür tarihinde önemli bir yer işgal etmektedirler. Evrensel tarihte kalburüstü birer aşama oluşturmuş olmalarını da bu kültürel temaslarda ana etki alanını bilimin oluşturmasına ve üstün uygarlıktan aktarılan bilgi dağarcığına her iki misalde de o çağın ölçüleriyle yeni katkılar yapılmasına, devralınan bilgi mirasının bu yeni katkılarla hissedilir ölçüde ve bazı verimli doğrultularda zenginleştirilmiş olmasına borçludurlar. Bu bir uluslararası işbirliği tezâhürüdür, ve böyle bir işbirliğinin en verimli olarak tüm insanlar arasında kesinlikle ortak olan bilim alanında yer alması tabiidir. Şu halde bu misallere bakarak, bizim de Batılılaşma hareketimizin verimlilik derecesini alınan etkide bilimin temelde olması ve tevarüs edilen bilimin yeni katkılarla zenginleştirilip etkinleştirilebilmesi kriteri yardımıyla ölçüp değerlendirmemiz söz konusu olmaktadır.

İlkel kültür çevrelerinde bilimle teknolojinin hemen hemen birbirlerinden ayırt edilemeyecek kadar içiçe buldukları kanısında olan R. J. Forbes şöyle yazıyor:

Geç-neolitik çağda uygarlık kuvvetli bölgesel özellikler göstermektedir. Fakat, yine de, bu kültürler mevzi tecrübe birikimlerine ve bölgesel gelişmelere rağmen birçok ortak bağlarla da birbirlerine bağlıdırlar. Gerçekten, bu bölgesel ve yerel gelenekler kökenlerini oluşturan bölgeler dışına taşıp yayılmış, ve, Gordon Childe'in doğru olarak belirttiği üzere, bilimin [ve teknolojinin] bu yayılma sürecini takip eden gelişmelerinin tarihi, aşağı yukarı, yararlı düşüncelerin, içinde doğdukları bölge veya topluluk ortamının sınırları dışında

tutunup yayılmaları sürecinden oluşmakta, tanıklık edilen gelişmelerin aşağı yukarı bu yoldan gerçekleştiği görülmektedir. Bu yararlı düşünceler, böylelikle, yöresel renk ve ayrıntılarından sıyrılıp soyutlanarak yaygınlaşmışlar, çeşitli mahallî teknik ve pratiklerle kıyaslanıp faydalılıklarının saptanması halinde benimsenip kabullenilmişler, böylece de yabancı bölgelere intikal etmişlerdir. Gerçekten, insan tecrübesi, Doğu bölgelerinin eski çağlarında bu yoldan birikip geliştirilmiştir.⁵

Demek ki, iptidai seviyedeki uygarlıklarda dahî sağlam ve yararlı bilginin yayılması onun zenginleşip gelişmesine yol açmaya elverişlidir. Gerçekten, bilim ve teknoloji toplumlararası temaslarda yayılmaya en elverişli insan faaliyetleri olmaktan başka, aslında, bu tür insan çabası çeşitli kültür çevreleri arasında ortak çalışma ve işbirliğine yol açmaktadır. Nitekim, az önce değinilen ve bilimsel bilgi intikali ile temellenen büyük çaptaki yoğun kültür temasları evrensel tefekkür tarihinde çok önemli dönüm noktalarını belirleyip şekillendirmiş bulunmaktadırlar.

Dünya tefekkür tarihinde büyük aşamalar oluşturmuş olan yoğun kültürel temas örneklerine bakınca, bizim Batılılaşma hareketimizin bunların bir tekrarına benzediği ve, ayrıca, böyle bir hareketin özcek Batı ile kesin bir ilişkisi olmadığı açıkça görülür. Bu sadece bir toplumun kendisi için seçtiği hazır bir örnekten yararlanma gayreti süreci içine girmesi demektir. Örneğin, Batı'nın Onikinci Yüzyıl Rönessansı bir "doğululaşma" hareketiydi. İslâm Dünyasınının 750 yılından itibaren Yunancadan yoğun çeviriler yapma faaliyeti de, öte yandan, bir Batılılaşma sayılabilir. Oysa, öyle olunca da, aynı hareketin bir kısmı olarak Hintçeden Arapçaya yapılan çeviri faaliyeti bir Doğululaşma biçiminde adlandırılabilir. Biz de, Türkler olarak, bu hareketlere katılmış, bunlardan yararlanmış olduğumuza göre, demek ki ondokuzuncu asırdaki Batılılaşmamız tarihimizde ilk Batılılaşma değil, ikinci Batılılaşma sayılabilir. Yani buradaki Batı coğrafi bakımdan tamamen itibarî olmaktan başka, bizim Batılılaşmalarımız, esas itibariyle, üstün bir uygarlığa ayak uydurma teşebbüslerinden ibarettir. Nitekim, Zeki Velidi Togan'ın yaptığı tahlile göre, Türk-İslâm Dünyasınının büyük düşünürü Beyrûnî

⁵ R. J. Forbes, "Man and Matter in Ancient Near East", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 1948, s. 558, 558-559.

(doğumu 973) İslâm Dünyasını “Batı Dünyası”nın bir kısmı olarak düşünmekte idi. Ona göre “Doğu” Çin ve Hindistan’dan oluşuyordu. Başka bir ifade ile, ona göre, İslâm Dünyası ile eski Yunan uygarlığı aynı bir büyük câmia olarak düşünölmeliydi.⁶

Onaltıncı ve onyedinci asırlar içinde Batı Avrupa’da ağır adımlarla da olsa sanayi ve teknolojinin hemen hemen her dalında çeşitli bakımlardan gelişmeler olmuş, ilerlemeler kaydedilmişti. Buna az önce de kısaca temas edilmişti. Osmanlılar bunu daha onsekizinci asrın eşiğinde fark etmiş ve bu gelişmelere ayak uydurma ihtiyacını hissetmeye başlamışlardı. Tabii olarak, ticari münasebetler bu gibi temas ve ünsiyetlere yol açmaktaydı. Rekabetler ve bunların sonucunda çekilen bazı sıkıntılar da bu gelişmeleri görmezden gelmeyi imkânsız kılmaktaydı. Onsekizinci asrın ortasından itibaren ise, sanayide ve teknolojiye Avrupa dev adımlarıyla ilerlemeye başladı. Avrupa’ya ayak uydurmaya çalışmak o zaman artık tam anlamıyla bir zaruret haline geldi, bir ölüml ve yaşam sorununa dönüştü.

Üçüncü Selim (1789–1807) zamanında, 1805’te, Beykoz’da bir kumaş fabrikası kuruldu. Bundan oniki yıl sonra bu fabrikanın su kanallarının ve makinelerinin tamire muhtaç olduğu, bu hususu tesbit eden bir rapordan anlaşılmaktadır. Fakat gerekli onarımın yapılmasına rağmen 1836 yılında fabrika âtil ve harap durumdaydı. Oysa zamanın hükümdarı İkinci Mahmud (1808–1839) bu gibi sınıî tesislere büyük önem vermekteydi ve hattâ Beykoz’daki iki fabrika ile yakından ilgilenebilmek için bu fabrikalar yakınında kendisine bir de dinlenme yeri yaptırmıştı. Bundan anlaşıldığına göre, bu sıralarda, Avrupa’dan alınan sınıî tesislerde bakım ve onarım ihtiyaçlarının karşılanması oldukça güç sorunlar doğurmaktaydı.

1841’den Kırım Savaşına kadar geçen oniki yıllık devre içinde yeni sınıî tesislerin kurulması faaliyeti, gerek sayılarının büyüklüğü ve çeşitlilikleri ve gerekse plânlama, yatırım hacmi, ve ham madde imkânları açılarından rekor seviyeye ulaştı. Bu girişim Osmanlı İmparatorluğunda gerçek bir sınıî çağcılışmayı yaratma ve gerçekleştirme ümidini temsil etmektedir. Bu teşebbüsün içinde yer alan Zeytinburnu Demir Tesisleri, izâbe fırınından hemen her türlü ihtiyaç maddeleri imalâthanelerine kadar çeşitli birimlerden oluşuyordu.

⁶ Z. V. Togan, “Birünî”, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 638, 643.

Yanıbaşında bir de teknik okul bulunmaktaydı. Bu sınıî tesisler kenti veya kompleksi civarında ayrıca bir iplik fabrikası, bir kumaş fabrikası, bir basmahane ve yine bir demir izâbe fırını vardı. Bunların yanında da küçük buharlı gemilerin inşası için bir tersane inşa edilmişti. Yine, Hereke'deki ipek iplik ve dokuma fabrikası bu sıralarda kuruldu. Bütün bunların kuruluş ve bakımı ve hattâ kısmen de çalıştırılması, Avrupa'lı yardımcı personel sayesinde mümkün olabilmekteydi. Ancak, bütün bunlarda başarı ve verim ölçüsü anlaşılacağına göre, bütün gayretlere rağmen, genellikle pek büyük olamamıştır.⁷

Sınıî tesislerin çalıştırılması ve bakımı gibi teknik meseleler bu gibi girişimlerin yarattığı malî problemler, pazarlama, nakliye, dağıtım, ham madde temini, ve plânlama gibi sorunlar yanında bir de uluslararası kriz dönemlerinin yarattığı güçlükler vardı. Zelzele ve yangın gibi doğal afetler ve kazalar ya da şanssızlıklar da, arada bu tesislerin çalışmasını olumsuz yönde etkilemekteydi. Fakat az çok uzun vadeli olarak, en önemli sorun Batı ile rekabet sorunuydu. Çünkü Batı, tesislerini mütemediyen modernleştirmekte, mükemmelleştirmekteydi. Bu durumda, modası geçmiş tesislerin mütemediyen yenilenmesi, günün Batı düzeyine çıkarılması gerekiyordu. Bu modernleştirmede ise, teknolojik icatlar yanında, yeni bilimsel keşiflerin getirebileceği yepyeni imkânlar ve koşullar da vardı. Acaba Osmanlı İmparatorluğu, sınıîleşme programında bilimsel araştırmaların açacağı yeni imkân ufuklarını da dikkate alabilmek durumunda mıydı? Hiç değilse bu noktanın önemli bir sorun yarattığı ve gerçekten başarılı bir çözüme bağlanması gerektiği bilincine ulaşılmış mıydı?

Sınıîleşme veya sınıî alanda Batılılaşma gayretinin canalıcı noktası ister istemez gelip bu sorunun cevabına dayanmaktadır. Bu sorunun cevabı ise esasen açıkça bilinmektedir. Osmanlı teknolojik veya endüstriyel kalkınma teşebbüsü, bu sınıîleşme gayreti, bilimsel bir temelle beslenmekte olma durumundan uzaktı. Bu girişimler taşıma su ile değirmen döndürmeye, ağacını dikmeden meyvesine heves etmeye benziyordu. Fakat esasen ondokuzuncu asrın ilk yarısı

⁷ Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul 1940, s. 423-440; Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *Journal of Middle East Studies*, cilt 5, 1947, Cambridge University Press, s. 66-68.

bile böyle bir endüstrielleşme siyasetini uygulamak için henüz erkendi. Çünkü Batı pratikte böyle bir durumu gerçekleştirmekte olsa bile, o da ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında henüz böyle bir ilkeyi tam anlamıyla ve sistemli bir şekilde formüle etmemiş bulunuyordu. Asıl mesele bilime verilen önemde kenetleniyordu. Bu itibarla yine de, bu sorumuzun cevabı üzerine, Batı bilimini benimseme teşebbüsümüzün münasebetiyle, daha ayrıntılı bilgi ışığında eğilinecek, bu konu daha etraflı bir çerçeveye içinde ele alınacaktır.

Batılılaşmamızın Batı endüstrisini memleketimize kazandırma çabası dışında başka önemli vecheleri de vardı. Bunlardan oldukça geniş kapsamlı bir tanesi siyasi Batılılaşmamızdır. Siyasi Batılılaşmamız endüstriyel Batılılaşmadan bir bakıma daha zordu. Çünkü kökleri daha derinde birtakım zihniyetlerin değiştirilmesini gerektiriyordu. Devlet anlayışımızı ve idare mekanizmamızı Batı'ya uydurmak bakımından Batı'yı örnek almamız, Aydınlanma Çağının Batı'ya kazandırdığı yeni görüşleri benimsememiz demektir. Ayrıca, siyasi Batılılaşmamız büyük devletleri çeşitli bakımlardan ilgilendiriyordu. Bu bakımdan bazı kaypak yönleri de yok değildi. Siyasi Batılılaşmamız için en uygun başlangıç tarihi Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilânı tarihi olan 1839 yılıdır.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu herkesten çok Mustafa Reşit Paşa'nın eseri idi. Kendisi Avrupa'yı, kurduğu yakın temaslarla etraflı biçimde inceleme fırsatı bulmuştu ve aynı zamanda Osmanlı idaresinde gerçekleştirilecek islahât konusunda nüfuzlu Avrupa devlet adamlarının yakın ilgisinden de yararlanmış bulunuyordu. Mustafa Reşit Paşa Avrupa'nın üstünlüğünün sırrını, anahtarını, "medeniyet" sözcüğü ile özetlemek mümkün olduğu kanısına ulaşmıştı. Bu kavram o zamanlar Avrupa'da nisbeten yeni idi ve aydınlar çevresinde revaç bulmuş, dikkati üzerine çekmiş bir kavramı temsil etmekteydi. *Medeniyet*, *temeddün*, *medenî*, ve *mütemeddin* sözcükleri şehir anlamına gelen Arapça *medine* sözcüğünden türetilmiştir; aynen *civilization* gibi. — Bu sözcük de, şehrili anlamına gelen Latince *civitas*'tan türetilmiştir. Fakat Mustafa Reşit Paşa zamanında bu kavram için Türkçede henüz özel bir sözcük yoktu. Bu sebeple Mustafa Reşit Paşa Avrupa dillerindeki *civilization* kelimesine bir karşılık bulamıyarak bu kelimeyi aynen kullanma yoluna gitmiş ve anlamını "terbiye-i nâs ve icrâ-i nizâmât" olarak açıklamıştır. Mustafa Reşit Paşa Osmanlı Devletinin vereceği önemli kararın veya seçeceği temel

ilkenin Batı uygarlığı çevresine girmek, Batı memleketleri ailesinin bir uzvu haline gelmek, Avrupa dünya görüşünü ve hayat felsefesini benimsemek olduğu sonucuna ulaşmıştı.⁸

Mustafa Reşit Paşa'nın bu kararı fevkalâde ilginçtir. Gerçekten Batılılaşmamızın siyasî ve sınıfî bakımlardan Avrupa'ya ayak uydurma gayretlerimizden herhalde çok daha önemli ve köklü olan yönü, bir bakıma bunlardan tamamiyle soyutlanması mümkün olmayan, kültürel Batılılaşmamızdır. Bu ise, Batı uygarlığını benimsememiz, Batı bilim ve öğretim kurumlarını örnek almamız olayıdır. Böyle bir Batılılaşma teşebbüsü aynı zamanda sınıfî ve siyasî Batılılaşmamıza da sağlam bir temel vazifesi görebilecek mahiyettedir. Yine, böyle bir Batılılaşma aynı zamanda Batı'nın askerî ve iktisadî gücü altında ezilmekten kendimizi korumayı, Batı ile her alanda rekabet edecek hale gelerek bir millet ve bir topluluk olarak varlığımızı devam ettirmemizi güvence altına almayı geniş kapsamlı bir şekilde amaçlamak anlamına gelir. Binanaleyh, endüstri alanında Batı'ya ayak uydurmak da böyle bir programın içine girmek zorunda ve durumundadır.

Batı'ya yaklaşma ve benzeme teşebbüsü, biraz müphem ve biraz küçük çapta da olsa, daha onsekizinci asır başlarında başlamış, bu arada biz Avrupa'dan matbaayı da nihayet kabullenebilmiştik. Bu Batılılaşma hareketinin daha sarîh ve daha azimli bir davranışa dönüşmesi için 1773 yılını beklememiz gerekir. 1773 yılında, İstanbul'da Kaynarca Antlaşmasından hemen bir yıl önce, Avrupa'yı örnek alarak bir denizcilik mühendisliği askerî okulu (Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn) açıldı. Az sonra da 1789 ile 1795 arasında geçen yıllar içinde yine aynı şehirde kara kuvvetlerine ilişkin olarak bir askerî mühendislik okulu (Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn) birkaç aşamada kurularak faaliyete başladı.

Ondokuzuncu asır boyunca ve özellikle bu asrın ikinci yarısı içinde Avrupa tipi okullarımızın sayısını birhayli arttırmaya çalıştık. Bunlar içinde en önemli ikisi, 1838'de hazırlıkları tamamlanarak açılan tıp okulu ile 1870'te açılan İstanbul Üniversitesi'dir. Bunlardan birincisi bir meslekî yüksek okuldu. İkincisi ise, Batı Dünyasındaki

⁸ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 69; Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batı'nın Etkisi", *Belleten* (T.T.K.), cilt 28, 1964, s. 592-593.

şekli ile, her şeyden önce toplumun en yüksek düzeydeki münevverlerini, aydın kişilerini yetiştirme sorumluluğunu üzerine alan bir kurumdur ve bu bakımdan sadece bir yüksek okul olmakla kalmaz. Bu iki okulu, Batılılaşma programımız içinde açma yoluna gitmekten başka Avrupa'nın eğitim sisteminden daha birçok örnekleri giderek yurdumuza getirme gayreti içinde bulunuyorduk. Bunlar arasında çeşitli yüksek meslek okulları bulunmaktadır. Yine, Avrupa'nın geliştirmiş olduğu ortaöğretim sistemini uygulamaya başlamak yolunda önemli tedbirler alındığı gibi, ondokuzuncu asrın ikinci çeyreği içinde oldukça erken bir tarihte ilkökul öğrenimini mecburî yapmayı kararlaştırmış olmamız da, iddialı ve uzun vâdeli bir eğitim ve öğretim programı düşüncesine sahip olmuş olduğumuzu göstermektedir.

Batı'nın bilimini, modern bilimi, biz ancak onsekizinci asır sonlarında açtığımız askerî mühendis okullarıyla yurda sokmayı, yurda sokmaya başlamayı başarabildik. Örneğin Kopernik sistemi, herhalde ilk kez bu okullarda bizim öğretim müfredat programlarımıza resmen girebildi. Bütün bu gibi hususlarda gerçekten geç kalınmıştı. Fakat buna rağmen ve Batı örneği sarîh olarak gözler önünde durmaktayken, buna ayak uydurmak yine de, ne bilimde, ne öğretimde, ve ne de endüstri alanında kolay olmadı. Daha doğrusu, pek mümkün de olmadı. Çünkü kendimize doğru bir kültür politikası çizmekte bir türlü kesinlikle ve açık seçik biçimde başarılı olamıyorduk. Küçük çıkar hesapları bir yana, yolumuzu tıkayan bağnazlık ve, daha da önemlisi, anlayış yetersizliği engellerini aşmak kolay değildi. Gerçekten, biz henüz ortaçağlıktan kopmamıştık, kopamamıştık. Avrupa ise dönüşme üzerine dönüşmeden defalarca geçerek yeni bir düşünüm-sel kültür havası içine girmişti. Buna ulaşmak, bu düzene erişmek, hattâ bunu hakkıyla takdir etmek, bu düşünce havasını gereği gibi tanıyıp ona göre değerlendirmek güçlüğü belki de önümüzdeki en büyük engeli oluştuyordu.

Yoksa, gerçekte Avrupa'nın mütemadiyen gelişme içinde bulunuşu aşılmaz bir engel oluşturmuyordu diye düşünmek pek âlâ mümkündür. Gerçekten bir düşünelim; durumu gözlerimiz önünde canlandırmaya çalışalım. 1773 yılında daha Lavoisier kimyadaki çağ açıcı başarılarını gerçekleştirmemişti. Onsekizinci asır sonunda, hattâ ondokuzuncu asır başında Avrupa'da en yüksek kimya bilgisi bugünkü ortaokul kimyası düzeyinde bulunuyordu. Kimya sanayii olarak da

hemen hiç bir önemli ve ulaşılması güç faaliyet yoktu. Bu yönde ilk adımı Nicolas Leblanc soda sanayiini kurmak suretiyle 1790'da geliştirdi. Deniz ve kara mühendisliği okullarımızı ilk açtığımız yıllarda henüz elektrik akımı diye bir şey ortalarda yoktu. En mütevâzi ilk pil 1800 yılında Volta tarafından yapılacaktı. Elektrik sanayiinin en çelimsiz başlangıçlarını idrâk etmek için ise bundan sonra daha hiç olmazsa elli altmış yılın geçmesi gerekecekti.

Onyedinci asır içinde Kâtip Çelebi isabetli uyarılarda bulunmuştu. Aklı bilimlere öğretim sistemimizde çok daha önemli bir yer vermemiz gerektiğine dikkati çekmişti. Fakat Batı'nın askerî ve teknolojik gücü altında ezilmekte olduğumuz acı gerçeği karşısında bile derin uykumuzdan silkinmekte güçlük çekiyorduk. Çünkü değer yargılarımızı akıl tabanı üzerine, bilimin gün ışığına çıkardığı gerçekler üzerine oturtmak ışıklı yoluna bir türlü girememiştik. Bunu ancak Batılılaşmamız sayesinde ondokuzuncu asır içinde, ağır aksak bir tempo ile ve kısmî de olsa, başarmaya başladık. Temelde en büyük noksanımız düşününsel kültürümüzü, entellektüel kültürümüzü, yani en geniş anlamıyla bilim temeli üzerine oturan, bilimsel gerçeklerin zihnimizde sindirilmesi ve özümlemesiyle oluşan ve sağlam bir sağ duyuyu da en iyi bir şekilde ve isabetle temellendirmeye yarayan kültürümüzü, Batının eriştiği düzeye çıkaramamış olmamızdı. Değerlerimiz saplantılardan ibaretti. Değerlerimizi eleştirmek, ve hattâ güzel ve açık seçik örneklerle kıyaslamak suretiyle eleştirmek bile, bu yüzden mümkün olmuyor, hiç değilse kolay olmuyordu. Çünkü bunlar bilgi temeli üzerine, akıl üzerine dayalı değildi. Böyle olunca da bu gibi zihniyetler bir uyurgezer katılığı içinde sürüp gitmekteydi.

Değiştirilmesi gerekli zihniyeti medresenin yetiştirdiği ulemâ, yani eski hukukçularımız temsil ediyordu. Önemli değişme ve gelişmeler için de nitekim bu sınıftan ulemâmızın fetvası gerekli görülmüyordu. Atatürk, Ankara Hukuk Fakültesini açış nutkunda, 1925'te ezcümle şöyle konuşmuştur:

“Milletimizi inhitâta mahkûm etmiş ve milletimizin feyyâz sinesinde devir devir eksik olmamış olan erbâb-ı teşebbüsü, erbâb-ı cehd ve himmeti, en nihayet meftûr ve münhezim etmiş olan menfi ve kaahir kuvvet şimdide kadar elimizde bulunan hukuk ve onun muakkipleri olmuştur. Belki ağır ve cesurâne olan müşâhede-i tarihiyemin güzîde heyetiniz içinde ve Hükûmet-i Cumhuriyenin bugün

hizmetlerinden istifade etmekte bulunduğu kıymetli memurlar ve hâkimlerimiz içinde kimsenin hayretini mucip olmayacağına eminim. Bununla beraber biraz daha izah-ı merâm için müsaade buyurmanızı rica ederim. Beynelmîlî umumî tarihin cereyanında Türklerin 1453 zaferini, yani İstanbul'un fethini tasavvur buyurunuz. Bütün bir cihana karşı İstanbul'u ebediyyen Türk camiasına maletmiş olan kuvvet ve kudret takriben aynı senelerde icat edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul için erbâb-ı hukukun meş'um kuvvetini iktihama muktedir olamamıştır. Köhne hukukun ve müntesiplerinin matbaanın memleketimize girmesine müsaade etmeleri için üçyüz sene müşahede ve tereddüt etmelerine ve leh ve aleyhte pek çok kuvvet ve kudret sarf etmelerine iztirar hasıl olmuştur."

Batı'nın sürekli bir gelişme ve ilerleme içinde bulunmasının, kendi kendini geride bırakabilmesinin, temelinde her şeyden önce ve her şeyden daha büyük ölçüde bilim vardı, bilimin dinamik yönü vardı. Batı'nın uygarlıktaki yeni yeni aşamaları birbiri peşi sıra gerçekleştirebilmesinin nedenleri şüphesiz çok ve çeşitliydi. Fakat çeşitli alanlarda sürekli ve yoğun bilimsel araştırmalarla durmaksızın yeni bilgiler üretilmesi süreci Batı'nın asıl başarı sırrını, göz kamaştırıcı canlılık ve verimliliğinin en önemli ve başta gelen anahtarını oluşturmaktaydı, onun dinamizminin devingenliğinin, can damarını teşkil ediyordu. Böyle bir ileri anlayışın Batı'da her zaman bilinçli ve tutarlı bir şekilde uygulandığı söylenemez. Fakat Batı bunun çok iyi örneklerini vermiş, ideal bir bilimcilik siyasetinin ne olduğunu su yüzüne çıkarmıştır. Örneğin, endüstrinin temel bilimlerden çok yönlü olarak yararlanması uğrunda, bazı sınıî tesisler, uzun vâdeli olarak sağlayacağı paha biçilmez yardımı düşünerek saf veya arı bilimde çalışmalar yapan güçlü araştırmacı kadrolarını kurup desteklemişlerdir. Ancak, yine de, kazanılan tecrübeler ışığında, özgecil ve elçin, veya hasbî, yani dolaysız yarar kaygularından uzak bilimsel araştırmanın en önde ve en başta merkezi olarak Batı'da en önemli kurumların üniversiteler olması zarurî görülmüştür.⁹

* *The World of Learning*, "Research Institutes" başlığı altında adlarını verdiği kurumlar vesilesiyle, A.B.D.'de yapılan bilimsel araştırma faaliyetinin yüzde doksandandan fazlasının üniversitelerle özel endüstri kurumları tarafından yürütüldüğünü ifade etmektedir. Bkz., örneğin, *The World of Learning*, 1975-1976, Europa Publications Limited, 26'nci edisyon, cilt 2, s. 1480.

Saf bilim araştırmalarının yararı bugünün ileri Batı milletlerinin bilim politikalarının tartışılmaz temel ilkelerinden en başta gelenidir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletlerinde temel bilim araştırmalarına sağlanan desteklerde, açık seçik biçimde tek başına ele alınmaması sonucunda, matematik alanında, fizik ve kimyaya kıyasla görelî bir ihmal yoluna gidilmiş olmasının fark edilmesi üzerine konu bir özel komite tarafından ayrıntılarıyla incelenmiş, matematik araştırmalarına tahsis edilen malî destekteki nisbî azalışın Amerika Birleşik Devletleri matematikçilerinin yeni buluşlar yapma temposunda bir ağırlaşmaya yol açtığı, dolayısıyla de matematikğin Amerikan milletin teknik olanak ve yetilerine katkıda bulunma yolundaki hayati rolünü devam ettirmesinde aksamalarla karşılaşılması tehlikesinin doğmasının sözkonusu olduğu sonucuna varılmıştır.¹⁰

Örneğin, 1964 yılında arı veya temel bilim araştırmalarını Birleşik Amerika Devletleri hükümeti bir milyar altı yüz milyon dolarlık bir para yardımıyla desteklemekteydi. O yıl bunun yarısı kadar tutan bir kesimi feza araştırmalarına hasredilmiş, geri kalan miktarın büyük bir dilimi de yüksek enerji isteyen fizik araştırmaları alanına ayrılmıştı. Bunlar çok pahalıya malolan araştırma alanlarıydı. Fakat, bu bölüştürmenin de gösterdiği üzere, örneğin matematik gibi bir alana, bu alandaki araştırmaların genellikle fazla masraflı olmamasına rağmen, nisbeten az malî destek olanağı kalmış olması mümkündür.¹¹ Bu yardımlar, Harvard Üniversitesinde uzun yıllar fiziksel kimya hocalığı yapmış olan George B. Kistiakovski yönetimi altında birtakım bilim adamları gruplarına hazırlatılmış olup A.B.D. Kongresi tarafından kabul edilmiş olan bir rapora dayanmaktaydı. Raporun adı “Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Temel Bilimsel Araştırma İçin Hükümetin Sağlayacağı Destek” olup iki temel soruna çözüm getirmeyi amaçlamaktaydı. Bunlardan birincisi şöyledir: Amerika Birleşik Devletleri için bilim ve teknolojinin temel bilim araştırmaları yoluyla geliştirilmesinde ve iktisat, kültür, ve askerlik alanlarındaki uygulamalarında dünyadaki önderlik durumunu muhafaza etmesi için gerekli hükümet desteği düzeyinin ne olduğunun

¹⁰ “Reviewing U. S. Mathematics”, *Science*, 15 Haziran 1984, cilt 224, sayı 4654, s. 1189.

¹¹ Philip H. Abelson, “Basic Research and National Goals”, *Science*, 14 Mayıs 1965, cilt 148, sayı 3682, s. 879.

belirlenmesi. Bu gibi amaçlara yönelik olarak A. B. D.'de Cumhurbaşkanlığı Bilimsel Danışma Komitesi ve Hava Kuvvetleri Bilimsel Öğütleme Kurulu gibi birtakım çok önemli kurullar mevcuttur. Kistiakovsky'nin 1965 yılında hazırladığı bir başka raporun adı da "Temel Bilim Araştırmaları ve Ulusal Hedefler" adını taşımaktaydı. 1967'de Alvin M. Weinberg şöyle yazıyor: "Federal Hükümetimiz araştırma ve gelişme için yılda onaltı milyar dolar harcamaktadır. Bunun en azından yarısı silâhli kuvvetlerimizin geliştirilmesi için, beş milyar dolar kadarı uzay araştırmaları için, bir milyar doları sağlığın korunmasına ilişkin araştırmalar için, beşyüz milyon doları da atom enerjisi araştırmaları, ve geriye kalan kısmı çok sayıdaki çeşitli daha küçük bilimsel ve teknik girişimler için kullanılmaktadır." ¹²

Amerikalı atom fizikçisi Leon M. Lederman "temel bilim harcamalarının teknoloji araştırma ve geliştirilmesine harcananın sadece yüzde beşine mal olduğunu, fakat buna rağmen bu ödeneklerin teknolojiye, bilim adamlarının yetiştirilmesine, ve kültürümüzün her yönüyle zenginleşmesine köklü biçimde katkıda bulunduğunu" söylemektedir. ¹³

Ünlü fizikçi ve Nobel Ödülünü kazanmış tek müslüman bilim adamı Pakistanlı Abdus Selam çeşitli yazılarında ve konferanslarında bilimsel taban olmadan teknolojinin gelişemeyeceğini vurgulamıştır. 11 Mayıs 1983'te verdiği bir konferansta Abdus Selam şöyle konuşmuştur:

"Bu hafta da CERN'deki (CERN, maddenin temel yapısını araştıran bir Avrupa Araştırma Merkezi'dir) altı kilometrelik hızlandırıcıda protonlarla antiprotonların çarpışmaları ürünleri arasında Z^0 parçacığı da belirlendi. Bir antiproton demeti elde etmek için laboratuvar yeni bir ilkeyi, antiprotonların "stochastic (türel) soğutulması" yöntemini icad etti. Bu düşüncenin ileri bir teknikle gerçekleştirilmesi için yaklaşık olarak elli milyon dolar harcandı. Aynı laboratuvar şimdi bizim kuramımız yardımıyla daha ileri deneyler yapmak için Cenevre'deki Jura Dağı'nın altında çevresi yirmiyedi kilometre olan yeni bir hızlandırıcıyı gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

¹² Alvin M. Weinberg, *Reflections on Big Science*, M.I.T. Press 1967, s. V-VI, 1.

¹³ Leon M. Lederman, "The Value of Fundamental Science", *Scientific American*, cilt 251, sayı 5, Kasım 1984, s. 34-41.

Bu hızlandırıcının maliyeti yarım milyon dolar dolayında olacaktır ve yapımı 1987'de tamamlanacaktır. Şimdiye dek bu buluşlara ilişkin olarak yorumda bulunan tek Arap-İslâm bilimsel dergisi geçen ay yayınlanmıştır. Londra'da yayınlanan bu dergide bu temel kuvvetlerin tekleştirilmesi üzerindeki araştırmalarımla suçlanıyorum. Yani dince benimsenmeyen *vahdet-i vücud* sofist doktrini yandaşı olarak. . . .

“Bu dergi biz Müslümanların bilimdeki ilerlemelerle ilgilenmememizi öğütüyor. Bize satılacak taklitçilik (montaj) teknolojisi ile ilgilenmemizi öğütüyor. Japonlar da böyle yapmış, bu dergi yazarına göre. Oysa Japonların dört Nobel Ödülünün (üçü fizik, biri kimya dalında) sahibi olduğunu unutuyoruz. Temel bilimlerde Japonların tabanı Batı kadar, bazan Batı'dan da sağlamdır. Teknolojideki yaratıcı başarılarının pek adı geçmeyen bu tabana dayandığını unutuyoruz. CERN'deki gibi bir hızlandırıcının en ileri modern teknolojiyi geliştirdiğini unutuyoruz. Müslüman ülkeler için bir CERN kurulsun demiyorum. Bununla beraber, Yunanistan gibi oldukça fakir bir ülkenin CERN'e katıldığına, standart gayr-i sâfi millî hâsıla formülüne göre ödenti verdiği biraz kıskançlık duygusu ile bakıyorum. Türkiye, ya da Körfez Ülkeleri, ya da İran veya Pakistan'ın bu bilim çeşmesine katılmaya istekli görünmemelerine ve kendi bilim adamlarını bu son teknolojik gelişmenin önüne atmamalarına sevinemiyorum. CERN hızlandırıcıları ile çalışmak bir topluma en az Yunanistan'ın algılayıp gerçekleştirdiği bu ödülü sağlar.”

Aynı konferansta Abdus Selam şunları söylüyor:

“Umarım sizi bugünün koşullarında, birinci sınıf bir bilim olmadan teknoloji olamayacağına inandırabildim. Bazılarımız sanırım teknolojinin tarafsız olduğuna, bilimin ise değer yüklü olduğuna inanırız. Çağdaş bilimin akılcılığa götürdüğüne, hattâ dini inkâra götürdüğüne . . . inananlarımız vardır. . . .”¹⁴

Abdus Selam'a 1981'de Türkiyemizde onursal doktora payesi verilmiştir. Bu münasebetle yaptığı konuşmada Abdus Selam Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'dan sadece endüstri almakla Batı Dünyasıyla başa çıkabileceğini sanmak yanılığına düşmüş olduğunu, oysa bilimsiz teknolojinin ancak geriliğe, geri kalmışlığa yol açabileceğini ifade etmiştir.

¹⁴ Abdus Salam, “Bilim Aktarımı ve Teknoloji Aktarımı”, *Fizik Mühendisliği*, cilt 3, sayı 28, Mart 1984, s. 24-25, 26-27.

Abdus Salam'ın bu ilginç konuşmasının bu kısmını daha geniş bağlamı içinde aynen sunmak istiyorum. Abdus Salam şöyle söylüyor:

“Fakat, biz İslâm ülkeleri neden geri kaldık? Kesin olarak kimse bilmiyor. Gerçekten, Moğolların yol açtığı çöküntü gibi dış nedenler de vardı. Ancak, çok ağır olmakla beraber, bu nedenler belki geçici duraklamalara yol açacak mahiyetteydi. Cengiz Han'dan altmış yıl sonra, torunu Hulagû Merâğa'da bir gözlemevi kurdu. Benim nâçizâne görüşüme göre İslâm ülkelerinde yaşayan bilimin çöküşü daha çok iç nedenlerin sonucudur. Burada bu nedenleri incelemeyeceğim. Ancak, başlayan ilgisizliği göstermek için, bütün zamanların en büyük sosyal tarihçilerinden ve en aydınlarından birinin, İbn Haldûn'un, İskoçyalı Michael ile Danimarkalı Hendrick'in İslâm Dünyasındaki bilgi birikimini ülkelere aktarma girişimlerinden yzyetmiş yıl sonra yazdıklarını nakledeceğim.

“İbn Haldûn, Mukaddime'sinde şöyle yazıyor: ‘İştittik ki, son zamanlarda, Frankların ülkesinde ve Akdeniz'in Kuzey kıyılarında bilimler konusunda büyük bir birikim varmış. Bu konuların orada tekrar tekrar araştırıldığı ve sayısız dershanelerde okutulduğu söyleniyor. Bu bilgilerin sistematik biçimdeki açıklanmaları geniş kapsamlıymış ve bu konuları bilen adamların sayısı birhayli, öğrencileri de pek çokmuş. Oralarda neler olduğunu en iyi Allah bilir. Ancak, şurası muhakkak ki, bizim dinsel meselelerimiz açısından bu fizik konularının hiç bir önemi yoktur. Bu sebeple bu konuları biz kendi haline terk etmeliyiz.’

“Görüldüğü üzere, İbn Haldûn bu alanda hiç bir merak, hiç bir ilgi göstermiyor. Sadece, neredeyse düşmanlık ölçüsüne varan bir ilgisizlik zihniyetini ortaya koyuyor. El-Kindî'nin bilgiye nereden elde edilebilirse edilsin sahip çıkma geleneği artık unutulmuştur. İslâm bilim dünyası bilimlerin artık yaratılmaya başlandığı Batı ile hiç bir temasın peşinde değildir. Halbuki beşyüz yıl önce, Müslümanlar, ilkin Cundişâpûr ve Harran'daki Helen ve Nestûrî bilim eserlerinden istekle bilgi arıyor ve Süryânî dillerinden çeviriler yapıyordu. Daha sonraları da Bağdad'da, Kahire'de ve başka birtakım yerlerde uluslararası ileri araştırma enstitüleri (Beytü'l-Hikme'ler) ve uluslararası gözlemevleri kurmuşlar ve bu uluslararası merkezler bütün ülkelerden bilim adamlarını toplamışlardı. Bu tür bilimsel merkezler ve topluluklar, 1419 yılında Gemici Prens Henry'nin Sagres'te kurduğu araştırma enstitüsünden başlayarak, artık Batı'da

oluşturuluyor ve sürekli çabalarla geliştiriliyordu. Biz ise, hâlâ, gerekli teknolojiye imrenir ve onu geliştirmeye çalışırken bile, bilim ile teknoloji arasındaki karşılıklı temel ilişkiyi anlayamıyorduk.

“1799 yılında bile, Üçüncü Selim, Avrupa’nın silâh imâli sanayii ile başa çıkabilmek amacıyla Fransız ve İsveçli öğretmenler getirterek Türkiye’de modern cebir, trigonometri, mekanik, ve metallürji derslerini başlattığında, bu konularda temel fen bilimi araştırmalarına gerekli önemi vermedi. Sonuç olarak ise, Türkiye Avrupa’ya hiç bir zaman yetişemedi. Otuz yıl sonra, Mehmed Ali Mısır’da kömür ve altın madenlerinin haritasını çıkarmak ve toprağı incelemek için insanları eğitti; fakat ne kendisinin ne de kendisinden sonra gelenlerin aklına uzun vâdede Mısırlıları jeoloji biliminde eğitmek gelmedi. Bugün bile, gücün temelini teknolojinin oluşturduğunu bildiğimiz halde, bu konuda kestirme bir yol olmadığını, uygulamalı fen biliminin ön şartı temel fen biliminin varlığının ve üretilmesinin uygarlığımızın bir parçası haline gelmesi gerektiği düşüncesini benimsemiyor, bunu değerlendiremiyoruz. Uyanık olsaydık, “bilimsiz teknoloji” sloganını bize satan kişilerin uğursuz emellerini fark edebilirdik. . . .”¹⁵

Abdus Salam İslâm Dünyasının, eskiden olduğu gibi, bugün de bilimde öncü durumuna gelmesi, yeni bilimsel bilgi üretme faaliyetinin öncüleri arasına katılması için, bu işe aşkla sarılınması, gençlerin böyle bir ülküyü heyecanla benimsemesi, bu işlerde kestirme yol bulunmadığını akıllarından çıkarmamaları, toplumumuzun insan gücünün yarısından fazlasının çetin bir bilim eğitiminden geçirilmesi, millî gelirin yüzde 1-2’sinin temel bilim ve tatbikî bilim araştırma faaliyetine ayrılması gerekir. Meiji çağı plânlamalarıyla Japonya’nın yaptığı şey aşağı yukarı bu idi. Yine, Büyük Petro tarafından kurulmuş olan Bilim Akademisini altmış yıl önce genişlettiğinde Sovyet Rusya’nın düşündüğü de bütün bilim tür ve dallarında dünyanın en ön safında yer almak amaç ve ülküsünü gerçekleştirmekti. Bugünkü durumuyla bu akademi kendi kendini yöneten, başkalarının gıptasını üzerine çeken yetkilerle donatılmış sayıları bir milyona ulaşan bir bilim adamları topluluğu haline dönüş-

¹⁵ Bkz., *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1981, s. 1, sütun 8, s. 7, sütun 2-3. Gazetenin atladığı bazı metin kısımları Pakistan’ın Ankara Büyük Elçiliğinden temin edilen konuşma tam metni yardımıyla tamamlanmıştır.

müştür. Başdöndürücü bir hızla Çin'de geliştirilmeye çalışılan şey de bunun aynıdır. Çinliler temel veya arı bilimlerin hepsinin de aynı derecede önemli ve vazgeçilmez olduğunu ve bugünün biliminin genişlemekte olan sınırında beliren, türetilen bilginin yarının tatbiki bilimini oluşturduğunu ve hiç bir suretle ihmal edilemeyeceğini bir ilke olarak kabullenmişlerdir.¹⁶

Bilgisayarların ve genellikle elektronik cihazların başarılarının bir anahtarı işlemlerini olağanüstü küçük zaman süreleri içinde, yani fevkalâde büyük hızlarla, yapabilmeleridir. 1980 yılının ilk yarısı içinde Japonya bilgisayar sanayii için elektronik endüstrisiyle atbaşı yürütülecek on yıllık ve parasal boyutu bir milyar dolar olarak öngörülen bir bilgisayar geliştirme programı plânladı. Bu plânın canalıcı ögelerinden biri de işlem hızını arttırmaya dayanmaktaydı. Bu programın ana amacı Japonya'yı bilgisayar endüstrisinde Amerika Birleşik Devletleri ile Batı Avrupaya kıyasla geride bulunmaktan kurtarmak ve Japonya'yı bu alanda önderlik durumuna getirmekti.

Bu program Amerika Birleşik Devletleri ile Batı Avrupa'yı büyük bir telâşa düşürdü. Çünkü Batı Dünyası'nda bu çapta kapsamlı bir geliştirme programı mevcut değildi. Ancak, Japonya'nın Batı Dünyası'na kıyasla bu alanlarda temel arı bilimsel araştırma faaliyeti Batı ile yarışacak mahiyet ve ölçüde değildi ve Japonya'nın bu plânının başarı kazanması halinde Batı Dünyası'nın Japonya ile rekabet etmekte güçlük çekme durumuna girmesi tehlikesini bu hususun kısmen olsun güçleştireceği, yani önleyeceği, düşünülmekteydi. Öte yandan, A. B. D.'de de dev projeleri içeren münferit özel sektör programları vardı ve bunlar büyük ilgi odaklarını oluşturmak suretiyle geniş tahsisat sağlayabilmekteydiler. Mamafih, bunlar da esas itibariyle uygulamaya dönük projeler olduklarından temel araştırma veya saf bilim araştırması yönlerinin gereği kadar güçlü olmadığı söylenebilirdi. Fakat Amerika'daki bu gibi projeler yanında özellikle üniversitelerde bu konularla yakından bağ kurabilecek temel araştırmaların ölçüsü daha büyük olduğu gibi, bu kurumlar aynı zamanda bu işin üstesinden gelebilecek araştırmacıları da yetiştirme durumundaydılar.¹⁷

¹⁶ Abdus Salam, "Science, the Shared Heritage of Mankind", *Science Technology and Development*, National Science Council of Pakistan, cilt 1, sayı 1, Ocak 1982, s. (8-14) 10-11,

¹⁷ M. Mitchell Waldrop, "Artificial Intelligence (I): Into the World", *Science*, 24 Şubat 1984, cilt 223, sayı 4638, s. 803-804.

Akademilerin ve bazı özel araştırma kurumlarının yanı sıra üniversitelerin arı bilimsel araştırmanın asıl merkezleri ve gerçek odakları, barınak ve sığınakları haline gelmelerinin, ondokuzuncu asrın eğitimde getirdiği en büyük ve temel yenilik olduğu söylenebilir. Bununla paralel olarak, ya da bunun bir kısmı olarak, üniversiteler, aynı zamanda, mezuniyet sonrası öğretimlerini büyük ölçüde güçlendirip, örgünleştirme yoluna gitmişlerdir.

Bu gibi durumları Batı'nın da gerçek anlamıyla fark etmesi ve bilinçli bir şekilde uygulama alanında değerlendirmesi ondokuzuncu asrın üçüncü çeyreğinden pek öncesine gitmez. Fakat Batı bilim için bilim, yani özgecil ve elçin merak ve tecessüs sâikasıyla bilim prensibini, arı bilimde, temel bilimlerde sırf bilgiye bilgi katma amacına yönelik araştırma ilkesini, bir zamandan beri ciddi bir şekilde uygulamaktaydı. Batı aynı zamanda, bilimsel araştırmaların bu yoldan verdiği meyveleri uygulama alanında değerlendirmeye özen göstermekteydi ve arı bilim alanlarındaki araştırma gereklerini titizlikle yerine getirme çabasına koşut olarak yeni üretilen bilgileri insan ihtiyaçlarına uyarlama gayretini de ihmal etmeme yolunu ciddiyetle tutmuş bulunuyordu.

Luigi Galvani'nin Bologna'daki laboratuvarında 1786 yılında tesadüfî bir gözlem yapıldı. Laboratuvarda çalışanlardan biri bir ara odadaki bir sabit elektrik üretme makinesine sivri bir uç yaklaştırmış ve tam bu sırada odanın bir başka yerinde duran bir kurbağa bacağına bir asistan elindeki bıçakla dokunmuş ve kurbağa bacağında ânî bir hareket meydana gelmiş.

Bu olay o zaman için açıklanması çok güç bir olaydı. Tamamen de rastlantı sonucunda gözlemlenmişti. Fakat Galvani bu ipucunu değerlendirme çabası içine girdi. Kendisi olayın açıklanmasını "hayvansal elektrik" biçiminde kısmen yanlış bir yöne saptırıysa da, hiç değilse konuya dikkatleri çekme işini çok iyi başardı. Bunun bir sonucu olarak da elektrik akımı ilk defa Volta tarafından gün ışığına çıkarıldı. Aynı zamanda tarihte ile defa olarak pil ve piller bataryası insan hizmetine girdi ve insan hizmetine ilkin bir bilimsel araştırma aracı olarak girdi.

Danimarkalı Hans Christian Oersted 1820 tarihinde, yine bir rastlantı eseri olarak, elektrik akımının mıknatıslanmış bir ibreyi hareket ettirdiğini keşfetti. İşte Galvani ile Oersted'in tamamen rastlantıya bağlı olarak yapılmış olan ve pratik yarar kaygılarıyla

hiç bir ilişkisi olmayan bu keşifleri, özellikle Faraday'ın 1831 yılında elektromagnetizm konusuna ilişkin olarak yaptığı önemli bir keşfi ve Ampère'in daha önceki bazı çığır açıcı deneyleri ve çalışmaları sayesinde, şimdi aşağı yukarı yüz yaşına girmiş olan muazzam elektrik sanayiinin temelini oluşturmuştur. Böyle bir şeyin önceden plânlanarak başarılması hiç bir suretle söz konusu olamazdı. Ama arı bilimsel tecessüs bir kez konuya ilişkin yasaları ortaya çıkarıp bu konuda dizgeli bilgi topladıktan sonra, bu bilgilerin insan emrinde hiç hayal edilmemiş yön ve ölçülerde yararlı hale sokulması çok daha kolaylaşmış ve plânlı yollardan başarılacak işler türüne dönüşmüş oldu.

Elektronun 1897'de Thomson tarafından keşfi ve böylece atom çağının ön hazırlıklarının gerçekleşmesi de aynı suretle son asır fiziğinin en büyük ve insan hayatını olağanüstü ölçülerde etkilemiş bir olaydır. Bunun da önceden plânlanmış olması imkânsızdı. Ancak faydacılık kaygılarından uzak, fakat doğayı tanımak tutkusuyla harekete gelen arı bilim araştırmaları yoluyla bu değerli bilgiye ulaşılabilirdi. X-ışınlarının 1895'te Röntgen ve radyoaktivite olayının 1896'da Henri Becquerel tarafından keşfi de tamamen birer tesadüf sonucu gerçekleşmiştir. Sanayide ve çeşitli bilimsel alanlarda önemli uygulamaları olan ve çeşitli günlük ihtiyaçları karşılama bakımından muazzam yararlar sağlayan bu iki keşif de önceden plânlanması sözkonusu olmayacak tip keşiflerdir.¹⁸

Aromatik hidrokarbonların açık formüllerinin kapalı zincirlerden oluşması gerektiğini Friedrich August Kekule'nin (1829-1896) 1865 yılında şöminesinde yanan ateşin önünde uykuya daldığı bir anda gördüğü bir rüyadan esinlenerek keşfetmiş olması zevkle hatırlanan ilginç bir hikâyedir. Rüyasında gördüğü biraraya üşüşmüş yılanlar arasında bir tanesinin kıvrılarak kuyruğunu ağzına sokması ona kapalı zincir biçiminde açık formül ilhamını vermiş! Ünlü Fransız matematikçisi Henri Poincaré (1854-1912) matematikte yaptığı önemli bir buluşun zihninde uzun bir mücadele şeklinde gerçekleşmiş olup yer yer başarılı birtakım keşiflerin beklenmedik anlarda içine doğduğunu ve bunları kendisinin zaman zaman toparlayıp dizge-

¹⁸ Aydın Sayılı, "Astronomy Yesterday and Today", İslâm'da Rasathaneler Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 19-22 Eylül 1977, *Tebliğler* cildi, İstanbul 1980, s. 11-13, 9-17, *Araştırma* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi), cilt 11, Ankara 1979, s. 6-8, 5-11; Aydın Sayılı, James Chadwick ve Nötronun Keşfi", *Fizik Mühendisliği*, cilt 3, sayı 25-26, Ekim 1982, s. 5-9.

lileştirdiğini anlatıyor. Hikâye o derecede ilginç noktaları ihtiva ediyor ki, akla, ister istemez, acaba Poincaré bazı noktaları hayal gücü ile sonradan biraz bezemiş olabilir mi gibi bir soru gelse yeridir. Kekule de karbonun dört valanslı olduğunu Londra'da bir otobüste iken düşünmüş.

Poincaré'nin hikâyesi aynen şöyle:

“Bir ara onbeş günlük bir süre boyunca, şimdi Fuchsian fonksiyonlar adını verdiğim tipten fonksiyonların mevcut olamayacağını ispatını bulmaya çalışmıştım; o zamanlar bu konuda çok bilgisizdim. Her gün çalışma masamın başına oturup bir iki saat bu konuda çalıştım; büyük sayıda bireşim (kombinasyon) çeşitlemelerini denedimse de hiç bir sonuç alamadım. Ama bir gece, itiyadıma aykırı olarak, sade, yani sütsüz, kahve içtim. Uykum kaçtı; bir türlü uyuyamıyordum ve bulutumsu düşünceler zihnimi istilâ ediyordu. Bunların birbirleriyle çarpışma durumunda olduğunu hissediyordum. Sonunda, bunlardan bir çifti sanki birbirleriyle kenetlendi ve sabit bir bireşim meydana getirdi. Gece sona erdiğinde bir Fuchsian fonksiyonunun varıcını saptamış durumdaydım. Bu, hipergeometrik dizilerden çıkarılmış, türetilmiş, bir sınıftı. Sadece, neticeyi yazı ile serimlemek, tesbit etmek, işi kalmıştı. Bunu yapmak ise birkaç saatimi aldı.

“Bundan sonraki aşamada bu fonksiyonları iki dizi oranı biçiminde ifade etmek istedim. Bu tamamiyle bilinçli bir düşünce idi ve sistemli bir düşünce süreci sonunda zihnimde yer etmişti. Bu düşünce sürecinde bana elliptik fonksiyonlar yol gösterici rolünü oynamıştı. Bu diziler gerçekten mevcutsa bunların özelliklerinin ne olması gerektiği sorusunu kendime sordum ve thetafuchsian adını verdiğim bu diziyi pek güçlük çekmeden oluşturmayı başardım.

“Bundan sonra, o zaman içinde oturduğum Caen kentinden ayrılarak Maden Mühendisliği Okulunun tertiplediği bir geziye katılmak üzere bir yolculuğa çıktım. Bu yolculuğun gerektirdiği meşguliyetler matematikteki araştırma çabalarımı bana unutturmuştu. Ama Coutances'a ulaştınca bir gezi için bir otobüse binildi. Otobüse binmek üzere otobüs basamağına ayağımı bastığım anda, Fuchsian fonksiyonları tanımlamak için kullandığım transformasyonların Öklid-dışı geometri transformasyonlarının aynı olduğu fikri içime doğuverdi. Oysa bu düşünce ile konuda daha önce zihnimden geçmiş düşünceler arasında herhangi bir bağ mevcut bulun-

muyordu. İçime doğmuş olan düşüncenin doğru olup olmadığını saptamaya çalışmadım. Zaten bunu yapmak istemiş olsam bunun için vaktim de pek müsait olmayacaktı. Çünkü otobüse biner binmez daha önce birisi ile başlampa kesintiye uğramış olan bir konuşmaya bıraktığımız yerden devam edildi. Böylece, konuya sadece bir an zihnimi vermiştim. Fakat doğruluğuna kendimde tam bir güven duygusu bulunduğunu da hissetmiştim. Caen'e dönüşümde, tecesüsümü tatmin için, boş bir zamanımda, zihnimde ulaştığım bu sonucun doğruluğunu tahkik yoluna gittim.

“Bundan sonra bir süre aritmetikle ilgili bazı sorunlar üzerinde düşündüm. Fakat bunlarda pek başarılı olamadım. Ayrıca, bunlarla daha önceki çalışmalarım arasında en küçük herhangi bir bağ bulunabileceğini aklımdan geçirmeksizin bu düşüncelerin konusuna dalmıştım. Bu düşüncelerimden somut herhangi bir sonuç alamayışımdan tedirgin olarak deniz kenarında birkaç gün geçirmek üzere bulunduğum yerden ayrıldım ve zihnimi başka konulara verdim. Deniz kenarında kayalıklar boyunca yürürken, günün birinde, yine aynı sarahatle ve aynı suretle ansızın, ve yine aynı güven duygusuyla, üç bilinmeyenli ikinci dereceden ve sabit terimsiz belirsiz denklemlerin transformasyonlarının Öklid-dışı geometridekilerin aynı olduğu düşüncesi içime doğdu.

“Caen'e döndüğümde konu üzerinde derinliğine düşünüp bunun sonurgularını, dolambaçlı neticelerini, çıkarıp ortaya koydum. Bu ikinci derece türlerinin misalleri hipergeometrik dizilere tekabül edenler dışında da Fuchsian fonksiyon gruplarının varıncını, dolayısıyla de, hipergeometrik dizilerden türetilme örneklerden başka thetafuchsian fonksiyonların da mevcut bulunduğunu bana göstermiş oldu. Oysa, bunları daha önce düşünememişim. Bunun üzerine, tabii olarak, bunları oluşturma faaliyeti içine girdim. Artık konuyu sarmaya, çember içine almaya sıra gelmişti. Bu aşamada esaslı bir kuşatma işine giriştim. Kenar bölgelerindeki direniş odakları birbiri peşi sıra düşmeye başladılar. Ancak, bir tanesi vardı ki bunun düşmesi mevziin tümüyle düşmesi demek olacaktı ve bu noktanın direnişi devam ediyordu. Ne var ki, bütün bu çaba ve uğraşlar konuyu tümüyle daha iyi tanımayı sağlamaktaydı ki bu da bir kazançtı. Bu aşamadaki çalışma tamamiyle bilinçli idi.

“Bu safhada askerlik görevimi yapmak üzere gitmem gereken Mont-Valérian yolculuğu münasebetiyle yerimden ayrıldım. Böy-

lece, bu sıralarda beni meşgul eden konular da birhayli değişti. Bir gün bir caddenin bir tarafından karşı tarafına geçerken önce söktürememiş olduğum güçlük noktasının çözümü âniden zihnimde beliriverdi. Ancak, konuya tekrar dönüşüm askerlik görevimin bitmesinden sonra mümkün olabildi. Konunun artık bütün öğelerine hâkim duruma gelmiştim. Sadece, bunları birleştirip bir düzene sokmam gerekiyordu. Böylelikle, konuda yazdığım katkı yazısını bir çırpıda ve güçlük çekmeksizin yazmayı başardım.”¹⁹

George Santayana bilimin son üç dört asırlık terakkisi konusunda şöyle konuşuyor: “Bu, gerçeğe uygulanan sabırlı bir kuşatma hareketi idi. Fakat burada kesin hedefler tesbit edilmeden, ön bilgi ve kavrayışa sahip olmaksızın, ve sanki bir karınca sürüsü tarafından başlarında bir general bulunmadan kalelere teker teker üşüşerek girme biçiminde yürütülmüş bir yöntem, bir hücumla zapt etme hareketi uygulanmıştır.”²⁰ Hiç şüphe yok ki bu maksatla gerekli olacak muazzam plânların önceden hazırlanıp uygulanması, basit anlamı ile mümkün olamazdı. Ama, bu bilim adamı ordularındaki bireylerin herbiri mükemmel birer general gibi kendi araştırmalarını kademe kademe plânlayarak yürütmüş, çok çetin ve çapraşık olan bu kalelerin zaptı işinde her karşılaşılan yeni duruma maharetle intibak etmek ve bu çok yönlü ve esnek işin üstesinden muazzam çapta, zincirleme, ve kademeli bir işbölümü ve emek birliği sayesinde gereği gibi gelmek mümkün olmuştur. Ancak, muazzam ve çapraşık bir başarılar kompleksini oluşturan bu atılımın tümünün ve içerdiği karmaşık işbirliği kümelerinin büyük bir kesiminin önceden tasarlanmış bir plân ya da sınırlı sayıda plânlar kümesi gereğince yürütüldüğü ve güdümlü bir biçimde yönlendirildiği şeklindeki bir iddia hiç şüphe yok ki gerçeklere uygunluk vasfından tamamiyle uzak olur.

Fakat tabii ki, Galvani, Oersted, Thomson, Röntgen, Becquerel, ve Poincaré'nin keşifleri gibi çağ açıcı bilimsel keşif misalleri de, öte yandan, güdümlü ve önceden plânlanabilecek araştırmaların önemini ve değerini azaltmaz. Ancak, bütün bu olağanüstü önemdeki misaller göstermektedir ki, bilimsel araştırmaların plânlanmasında gözden uzak tutulmayacak can alıcı bir nokta, bu gibi projelerin

¹⁹ Bkz., Aaron J. Ihde, *The Development of Modern Chemistry*, Harper and Row, 1966, s. 310; E. T. Bell, *Men of Mathematics*, 1937, s. 550-551.

²⁰ George Santayana, *Reason in Science*, Collier, 1962, s. 10-11.

önceden plânlanması imkânsız olacak kadar büyük keşiflerin yolunu tıkamaması gerektiğidir. Yani plânlamalar plânlanması imkânsız olacak en önemli keşiflere zaman ve fırsat bırakmayacak ölçüde mübâlağa edilmemelidir. Çünkü en önemli, en büyük ve çaplı keşiflerin hasbî bilimsel araştırmalar yoluyla, arı bilim araştırmaları sonucunda beklenmedik biçimde su yüzüne çıkması her zaman mümkündür. Teknoloji gerçek arı bilime açık bono vermediği takdirde kendi amaçlarına ulaşma çabalarının verimliliği yollarını en canalcı noktalarda tıkmış, kendi yararına aykırı biçimde hareket etmiş olur.

Daha önce de işaret edildiği üzere, Batı'nın son asırlarda hep böyle bir bilim politikasını bilinçli ve tutarlı bir şekilde uygulamış olduğunu söyleyemeyiz. Fakat yine de, diyebiliriz ki, Batı, onyedinci asırdan itibaren, arı bilime verdiği yüksek değer sayesinde, uygarlığını mütemediyen ileri doğru hamleler yapacak bünyeye ulaştırmış ve bu mahiyetini devam ettirebilmiştir. Bizim de, Batı'yı taklid ederken, yani Batılılaşma hareketimizde, Batı biliminin bu yönünü teşhis edip edememiş olmamızın saptanması ya da belirlenmesi burada söz konusudur. Yani biz bilimin dinamik yönüne ve temel bilim araştırmalarına Batı'ya ayak uyduracak biçimde önem verme gereğini kavradık mı? Bu sorunun ayrıntılı yanıtını bulmamız gerekmektedir.

Belli bir çağda sadece mevcut bilgi ile yetinilerek yapılabilecek işlerin bile sonu gelmez. Mevcut bilginin uygulama alanı alabildiğine genişletilebilir ve bu alanın genişletilmesi her adımda birçok emek ve masrafa malolur. Böylece de hiç olmazsa kuramsal olarak, bilimin gelişmesini beklemeksizin, esasen elde bulunan bilginin insan yararına açılabilir uygulamaları her zaman için çok ve çeşitlidir.

Böyle olmasına rağmen, yine de hazır bilgiden yararlanma olanakları yeni araştırmalarla üretilen yeni yeni bilgilerin açtığı imkân ölçüleri yanında çok küçük ve önemsiz kalabilir. Çünkü yeni olanaklar insan çabalarının verimliliğini tasavvurun üstünde ve ötesinde kat kat arttırabileceği gibi, eldeki amaçların hayal edilmemiş ölçülerde ve çok daha kestirme yollardan gerçekleşmesini de mümkün kılabilir. Bir zamanlar kağıt ve kayık gibi ilkel araçlarla taşıt işleri yürütülmekteydi. Fakat günümüzün dev cüsseli ve süratli vasıtalarıyla o ilkel araçlar arasında ve sağladıkları iş hacmi verimliliği arasında dağlar

kadar fark vardır. Elli yıl öncesinin ölçüleriyle yüksek uygarlık düzeyinde bulunan fakat orada duraklamış olan bir topluluk günümüzün ölçüleriyle geri kalmış, bir ölçüde ilkelik koşulları içine saplanıp kalmaya başlamış durumda olabilir. İşte ondokuzuncu asır Osmanlı endüstriyelleşme çabaları bu yüzden, yani bilim eşliğinde ve güdümlünde bulunmadığı için, büyük ölçüde başarısız olmuştur.

İnsanın bilim ve teknoloji yardımıyla doğayı kendi ihtiyaçlarına uygun yollarda etkilemesi sürecinin sonu gelmez. Nitekim, insan-öğlunun bu yoldaki çabaları tarih boyunca sürdürüle gelmiş, bu faaliyeti en olumlu biçimde yürütebilen uluslar tarihin akışında en yapıcı roller oynayanlar olmuş, bu sürece ayak uyduramayanlar ise varlıklarını sürdürememiş, tarih sahnesinden zamanla silinip kaybolmuşlar ya da geri plânlara itilmek durumuna düşmüşlerdir.

Bütün bu gibi süreçlerin iki yönünü veya boyutunu birbirinden açık seçik biçimde ayırt etmek icabeder. Çevre şartlarına az çok pasif biçimde intibak etme faaliyeti bir yana bakılırsa, çevrenin aktif bir tarzda insan ihtiyaçlarının gerek ve isteklerine göre dönüştürülmelere uğratılması statik olanakların etkili kılınmasıyla harekete getirilebileceği gibi, bundan temelcek farklı olarak, çok daha dinamik, dolgun, ve çaplı bir tarzda da oluşturulup gerçekleştirilebilir. Çünkü genellikle, yeni keşif ve icatlarla ortaya çıkan yepyeni olanakların seferber edilmesi insan çabası veriminin kat kat artması sonucunu doğurur.

Bunlardan birincisinde daha önce de bilinen yollardan belli bölgelerde ve belli yönlerde birtakım gelişmeler sağlanır. Böylece, bu bölgeler belli doğrultularda kalkınma ve uygarlaşma faaliyetlerine sahne olurlar. Fakat bu gibi gelişimler temelcek yatay gelişimlerdir. Çünkü bunlar, evrensel tarih ölçüsünde, cihan tarihi ölçüsünde, çağların akışını ve birbirinden çıkışını belirleyen, onlara damgalarını vuran tipten değişme ve dönüşmelere yol açmazlar.

Yepyeni koşul ve olanaklara, yeni bilgi, teknik, ve araçlara dayanan insan faaliyetleri ise, yeni yeni çağların yeni vasıflarla belirip oluşmasını sağlar. Bunlar insanın tarih yapma çabasını vurgulayıp belirginleştiren faaliyet tipleridir ve zamanın akışının karakteristik vasıflarını ön plâna getirirler. Bu itibarla, bunlar yatay gelişimler değil, dikine tırmanışlardır, gelişimin düşey doğrultudaki tersinmez düzey yükselişlerini temsil ederler ve evrensel tarihin özünü oluştururlar.

Düşey doğrultudaki bu gelişmeler uygarlıkta yeni düzeylere ulaşılmasını, ilerlemeyi temsil etmektedirler. Yatay gelişimler ise statik olanaklar ve koşullar içinde gerçekleştirilen daha sınırlı gelişimleri dile getirmek durumundadırlar. Tersinmez tarihi sürecin asıl yaratıcısı durumunda olan dikine tırmanışlar arasındaki sıralanma evrensel tarihin akışının ardaşık olaylarını mânalandırmayı mümkün kılar. Böylece de tarihsel gelişimin uzun vâdeli ve irak erimli asıl dayanağı, kökeninde, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle temellendirilebilmek durumundadır.

Aslında, insanoğlu, mecbur olmadıkça, geleneklerinden ayrılmama temayülündedir. Toplumlar da bununla paralel olarak, statikleşme eğinimindedirler. Bilim toplumların durağanlaşmaya istidatlı bünyelerine canlılık ve dinamizm getiren etkin olanaklara sahip bir etmen, bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim toplumun özel güçleri dışında ve üstünde yeni kuvvetler yaratabilen önemli bir değişme ve gelişme etmenidir, âmilidir.

İnsanın günlük ihtiyaçlarını karşılamak ve insan yaşamını kolaylaştırmak, insan hayatına rahatlık getirmek ve özellikle insan faaliyetlerini daha etkili ve daha verimli kılmak bakımından bilim ile teknolojinin, uygulamalı bilim ile arı teknolojinin amaçları ve yöntemleri birbirlerinden farksızdır. Ancak, bilimsel ilerleme, bilimsel bilgi gelişimi, genel çizgileriyle, gelişigüzel biçimlerde olmaz. Gelişim süreci ve bu süreçteki zincirleme adımlar her özel konu ya da alanın tabiatına, yapısına, doğmakta olan yeni bilginin iç bünyesinde geçerli olan mantıksal bağların mahiyetine tâbidir, bağlıdır. Arı teknolojide ise kümeleşme ve gelişme olanakları yoktur, ya da sınırlıdır. Çünkü empirik olan teknolojide bilgi ve buluşlar münferit ve mevziîdir. Oysa bilimsel bilgi rasyonel ve dizgeli, yani sistemli olduğundan ve dolayısıyla kümeleşme ve bazan ağır bazan da anî sıçrayışlar biçiminde gelişmeler gösterme kabiliyetine sahip bulunduğundan, yani kümülâtif ve progressif olduğundan, bilimin gelişme yeteneği teknolojininkine kıyasla çok daha üstün ve düzenlidir.

Ayrıca, saf bilim yeni bilgi üretir ve bundan dolayı gelişmede tırmanışları mümkün kılar. Halbuki arı teknoloji esasen mevcut olan bilgiye dayanır, bunu işler, ve yaptığı icatlarda bile genellikle bununla yetinmek durumundadır. Bundan ötürü, saf teknoloji, daha karakteristik olarak, yatay doğrultudaki gelişimlere yol açar.

Öte yandan, bir de şu var ki, insan istek veya gereksinimleri, bu gereksinmelerin hangi yollardan karşılanıp tatmin edilebilecekleri konusunda, genellikle, teknolojiye herhangi bir direktif ya da ipucu vermek durumunda değildirler. Bunu teknolojinin mevcut bilgi ışığında bir çözüme bağlama denemelerine girişmesi tutulacak tek yoldur. Böylece eğer teknolojinin bir sorunu ya da sorunlar kompleksi bilimin belli bir kesimi ile bağ kurabilir ve o kesimden yararlanma olanağını elde ederse, o zaman, bu sorun, ya da sorunlar kümesi, dizgeli bilimsel bilgi yardımıyla metotlu ve verimli bir biçimde ele alınıp incelenebilir. Böylelikle de o bilim dalından bu teknoloji alanına bilgi aktarılmış ve eldeki teknoloji araştırması o bilim dalı kesimine maledilmiş, devredilmiş olur. Başka bir ifade ile, böylece, teknoloji bu özel bilim dalı kesimindeki hazır bilgiden yararlandırılmış olur.

Buradan şu sonuç çıkıyor ki, pratik ihtiyaçların bilimi kendi istekleri doğrultusunda gelişmeye zorlaması, kendi amaçlarına en etkin biçimde ulaşılması sonucunu hiç de doğurmayabilir. Hattâ böyle bir duruma ters düşebilir. Çünkü bu doğrultular yeni bilgi üretilmesi güncel süreçlerinin iç bünyesindeki bağların gereklerine aykırı mahiyetler taşıyabilirler. Demek ki teknoloji kendi dar yararı açısından da arı veya temel bilim araştırmalarının öz gereksinimleri doğrultusunda ve teknolojinin ihtiyaçlarını pek de dikkate almaksızın yoğun biçimde sürdürülmesini teşvik etmelidir. Çünkü böylelikle, teknolojiye yararlı olabilecek temel bilim bilgi birikiminin ve yeni yeni esinlenme kaynaklarının çeşitlenip zenginleşmesinin sağlanması doğrultusunda çaba gösterilmiş olur. Arı bilimi serbest bırakan böyle bir yol teknoloji için en etkili potansiyel alt yapı hazırlığını oluşturma durumundadır.

İşte biz, Batı'yı taklid ederken, Batı'nın iyi vasıflarını alarak Batılılaşma gayretlerimizi sürdürürken, Batı'nın en çok gıpta edilecek tarafının ve başarısının asıl anahtarının bilimde, temel bilim araştırmalarına, arı bilimsel çalışmalara Batı'nın verdiği büyük önemde aranması gerektiği sonucuna ulaştık mı? Ayrıca, Batı'nın büyük başarılarının bilimden sadece maddî alanda değil de tinsel alanda da yararlanmasından ileri geldiğini, entellektüel kültürünün yüksek düzeyinin de Batı uygarlığında göz kamaştırıcı gelişmelere yol açmakta önemli bir role sahip olduğunu ne dereceye kadar takdir edebildik? Bu gibi kararlara ulaştık mı ve eğer ulaştıksa Batılılaşmamızın hangi aşamasında ya da aşamalarında ulaştık ve bunları ne

dereceye kadar uygulama alanında gerçekleştirebildik? Bu gibi soruların cevabı bizim için şüphesiz ki bugünkü durumumuz açısından da büyük önem taşımaktadır, taşımakta devam etmektedir.

En genel çizgileriyle, Batı'nın bilimine değer verdiğimizizi Batı'dakine benzer okullar açma çabasına girmiş olmamız açıkça göstermektedir. Ancak, burada durağan bir bilim görüşü ile dinamik bir bilim görüşünü birbirlerinden ayırdetmek büyük önem taşır. Yine, meslekî öğretim ile arı veya temel bilimde öğretim ve araştırma meselesi de burada önemle dikkate alınmalıdır. Bu bakımlardan, bir yüksek meslek okulu olarak şüphesiz ki Tıbbiye-i Şâhâne'yi ve bir akademik öğretim kurumu olarak İstanbul Üniversitesini ön plânda dikkate almamız yerinde olur. Şu halde, acaba bunların kuruluş gaye ve gerekçelerinde hangi zihniyetler hâkim olmuştur? Bunu da bir gözden geçirelim.

1838 yılında Tıbbiyye-i Şâhâne'nin açılış konuşmasını yapan İkinci Mahmud'un sözleri çeşitli bakımlardan çok ilginçtir. Ancak, bu konuşmada bilimsel araştırmaya Batı uygarlığındaki dinamizmin temeli ve kökeni olarak temas edilmiyor. Çok uyanık bir hükümdar olan İkinci Mahmud'un bu konuşmasında böyle bir zihniyetten eser yok.²¹ 1870 yılında İstanbul Darülfünûnu'nun açılış töreninde Maarif Nâzırı Safvet Paşa ve bu ilk üniversitemizin açılmasıyla yakından ilgilenmiş bir kişi olarak Münif Paşa konuşmuşlardır.

Safvet Paşa Batılılaşma hareketimiz bakımından henüz pek ele alınıp değerlendirilmemiş olan bu konuşmasında bilimlerin geçmiş çağlardaki durumlarına değindikten sonra zamanımızda Batı'da görülen terakkîyi övmekte ve ileride o zamanın Avrupası'nın bilim ve fenninin de tamamen geride bırakılacağını söylemektedir. Kendisi bundan sonra sözüne şöyle devam eder:

“Ulûmun alelinfirâd ve hilkat-i zâtiyye-i beşeriyyeyi envâ-i fazâil ile tezyîn ettiği gibi bir memleketin medeniyet ve mamuriyeti dahi buna mütevakıf olduğu derkârdır. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin bidâyet-i teşekkülünde ikiyüz sene müddetle ulûm ve fûnûna gösterilen rağbet ve eshâb-ı hüner ve malumât haklarında izhar olunan muamele-i teşvik ve hürmet bir ol kadar müddet dahî devam etmiş ve Avrupa'nın milî-i mütemeddinesiyle dahî ihtilat ve münasebet

²¹ A. Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul 1940, s. 935-966.

hâsıl edilerek anlarla birlikte terakkî yoluna gidilmiş olsaydı, bugün memâlik-i sâirenin terakkiyyât-i ilmiyye ve sınıyyesi bizde dahî kemâle ermiş olurdu. Her nasılsa birtakım mevâni ve müşkilâtın haylûleti cihetiyle ulûm ve fûnûn bir daire-i mahdûde dahilinde deveran ile ihtiyâcât-i zamâniyyeyi tâkib edememesiyle henüz derece-i matlûbeye vâsıl olamamıştır ve bu hali mucib olan, yani ilm-i maâş hususunda teahhurumuzu istilzâm eden esbabın biri, belki âzamı, mübâdele-i efkâra tarîk bulunmayarak bir iki yüz sene müddet hâl-i inzivâda gibi kalınmış olmasıdır. Zirâ ulûm-i akliyyenin ilerlemesi onlarla meşgul olanlar beyninde müdâvele-i ârâ ve mübâhaseye manût olup milî-i mütemeddine-i Avrupa işte bu takrîb ile terakkî-i maâriife kudretyâb olmuşlardır. ...”²²

Münif Paşa'nın nutkunda ise sorumuzu en yakından ilgilendiren kısımlar aynen şöyledir:

“... Çünkü asrımızın mizâc ve ihtiyacına vâkîf olanlar indinde müsellemler olduğu vechile zamânemizde mamûriyet ve iktidarın mebnâ aleyhi ilim ve marifettir. Bu olmaksızın islâh-i memleket hakkında ittihaz olunan tedâbirin hiç birinde semere-i matlûbe hâsıl olmaz ve olsa da çok vakit devam etmez. ... Her gün âsâr-i acibesini gördüğümüz ulûm ve fûnûn mücib-i hayret olacak derecede terakkî etmiştir. Bir taraftan dahî günbegün ilerlemektedir. İşte şu hale nazaran bizim eski yolda olan âsâr-i ilmiyyemiz ne kadar küllî ve umumî olsa yine kâfi olamaz. Bir de mevcut olan mekâtib ve medârisin cüz'-i azamı ehl-i İslâma mahsus ve bunlarda tedris olunan ulûmun ekserisi menkûlâta müteallik olduğundan hem faidesi umumen tebea-i şâhâneye şâmil olmak ve hem de ulûm ve funûn-i cedîde tedris olunmak üzere Darülfünûnun tesisinin lüzumunu Saltanat-i Seniyye hayli vakitten beri his ederek bunun hüsn-i husûlü esbâbına dahî teşebbüs buyurmuşsa da her nasılsa şimdiye kadar müyesser olamamış idi. ... Asâkir-i Nizâmiyye ihdasından beri zâbitân yetiştirmeye mahsus mekâtib-i askeriyye tesisine himmet buyurulmuş iken memûrîn-i mülkiyye ve sunûf-i sâire ulûm ve funûn-i âliyyeyi suhûletle tahsil edebilmeleri için böyle bir dârülfünûnun küşâd olunmaması hakikaten cây-i teessüf idi. ... Bilhusûs memûrîn-i mülkiyye bir devletin kuvve-i akliyyesi hükmündedir. Zimâm-i

²² “Dârülfünûnun Küşâdı, Safvet ve Münif Paşaların Nutukları”, *Takvîm-i Vekâyi'*, sayı 1192, 20 Zilkade 1286, s. 1, sütun 3.

umûr-i memleket kefi kifâyetlerine müsellemler olduğundan vazâif-i memuriyetlerini hüsn-i suretle ifa edebilmeleri için cümleden ziyâde bunların hilye-i ilm ve edeble mütehallî olmaları esbabının tehyesi bir devletin akdem-i vezâifindedir zan ederim. . .”²³

Bu sözlerden görüldüğü üzere, medreselere aklı bilimleri Avrupa ölçüsünde sokmak söz konusu olmadığına göre, fizik, kimya, matematik, astronomi ve tabii bilimlerle, coğrafya, tarih, ve edebiyat gibi konularda Avrupa ile kıyaslanabilecek ölçüde öğretim yapabilmek için Avrupa okullarını ve üniversitelerini olduğu gibi memlekete ithal etmek, bunları bizde de Avrupa’daki örneklerle uygun biçimde kurmak gerekiyordu. Maksat bu gibi alanlarda bilgi sahibi yeni bir münevver zümre yetiştirmek ve devlet bürokrasisini bunlar yardımıyla kurup yürütmektir. Bu evrede fakülte ile yüksek okul arasında Avrupa geleneğine uygun bir fark gözetilmesinin pek söz konusu olmadığı, üniversitenin belkemiğini yedi hür sanat veya, tabir caizse, erkin uzluklar fakültesi ya da fakültelerinin oluşturması gerektiği düşüncesinin mevcut bulunmadığı görülmektedir.

1786’da Bologna’da Galvani’nin laboratuvarında karşılaşılan beklenmedik bir olaya az önce değinildi. Laboratuvarda bulunan statik elektrik üretme makinesinden bir yalıtının tam sıçradığı bir sırada laboratuvarın bir başka tarafında anatomik incelemeye hazır duran derisi kısmen yüzülmüş bir kurbağaya bir bıçakla dokunulunca kurbağa bacağında ânî ve şiddetli bir kasılma meydana gelmiş, bu muammalı olayın nasıl açıklanması gerektiği konusunda İtalya’da ve İtalya dışındaki Batı Avrupa memleketlerinde gerek tabiiyeciler ve gerekse bazı fizikçiler birtakım araştırmalar yapmaya koyulmuşlar, ileri sürülen çeşitli düşüncelerin temsilcileri arasında bilimsel tartışmalar baş göstermişti. Bu sıralarda bizde 1773’te kurulan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn yoluyla Batı askerlik, öğretim, ve kültürüne bir pencere açılmıştı. Üstelik, bu ilk Batı tipi eğitim kurumuna, bu araştırmaların başlayıp hızlandığı yıllar içinde, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn da ilâve edilmişti. Fakat bu araştırmaların Osmanlı münevverleri arasında bilimsel araştırmaya yönelik herhangi bir yankı yarattığını gösteren bir ipucuna sahip değiliz. Oysa, bu bilimsel çalışmaların temelini oluşturan bilgi birikimi birhayli basitti. Bunlar özellikle onyedinci asırdan Fransız Descartes

²³ *Aynı yazı*, s. 2, sütun 3, s. 3, sütun 3.

ile İtalyan Spallanzani ve onsekizinci asır başlarından Hollandalı Boerhaave ile onsekizinci asırdan İsviçre'li Albrecht von Haller gibi kimselerden kalma kas fizyolojisi bilgi ve görüşlerinden ibaretti.

Bu arada, İtalyan Volta bu olayın en kapsamlı yönü ile izahını bulabildi ve bunun bir sonucu olarak, 1800 yılında, kendi adı ile anılan pil ve pil bataryası bilim hizmetine girdi. Bunu derhal İngiliz, Fransız, Alman, ve İsveçli araştırmacılar ele alıp çeşitli yönleriyle incelemeler yapmaya başladılar. Bu araştırmalar özellikle kimyayı ilgilendiriyordu. Biz de bu sıralarda Lavoisier ile başlamış olan yeni kimya ile Mühendishânelerimiz vesilesiyle ilgilenmekte idik. Ayrıca, Avrupa'da 1804'te, İngiliz Dalton yeni atom kuramını ileri sürdü; gazlar kimyası alanındaki araştırmalar da yoğunlaştı ve hissedilir ölçüde verimlilik kazandı. Böylece, ondokuzuncu asrın ilk yarısı bu temel yeniliklerden kuvvet aldı ve arı bilimdeki araştırmaların temposu büyük ölçüde hazırlanarak bu çalışmalar hummalı bir faaliyet şekline girdi. 1820 yılında Danimarkalı Oersted'in elektrik akımının bir miknatis alanı meydana getirdiği yolundaki tesadüfi keşfi üzerine ise araştırmalar büsbütün hızlanıp çeşitlendi, elektrik ve miknatis konusunda yepyeni bir ufuk açıldı ve üç beş yıl gibi kısa bir süre içinde arı bilim alanında göz kamaştırıcı ilerlemeler kaydedildi. Ayrıca, bu alanlardaki bilgi de nerede ise sıfırdan başlamaktaydı ve araştırmalar çok basit araçlara dayanıyor, çok küçük ölçüde bilimsel temel hazırlığına ihtiyaç gösteriyordu.

Lavoisier'nin oksijenin mahiyetini doğru biçimde kavrayıp değerlendirerek yeni kimyayı kurması, aşağı yukarı bizim Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn'u açmamız sıralarına rastlar, yani Fransız İnkılâbından az önceki yıllarda gerçekleşir. Bu senelerden başlayarak az önce söz konusu ettiğimiz çeşitli araştırma ve keşiflerin bir sonucu olarak bizim Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'nun ilânına ve Tıbbiye-i Şâhâne'yi az çok geliştirilmiş bir öğretim kurumu olarak Batı desteği ile açmamız yılına kadar, yani 1773 ile 1838 seneleri arasında, Avrupa'da bol ve çok önemli araştırma ürünü veren ve sayıları kolayca yüzü bulan kalburüstü bilim adamı adı zikretmemiz mümkündür. Bunların içinde İngiliz, Fransız, Alman, Hollandalı, İtalyan, İsveçli, ve Danimarkalı gibi çeşitli Batı Avrupa milletleri müntesipleri bulunduğu ve bunların bazı uzun savaşlara ve Napoleon zamanında uygulanan Abluka'ya rağmen birbirleriyle sıkı bir işbirliği gerçekleştirmiş olduklarına tanıklık ediyoruz. Fakat üzüntü ile kaydedelim ki, bunların

İNİNDE Türk veya Müslüman bilim adamları, yani araştırmacıları ile hemen hiç karşılaşmıyoruz. Oysa, Avrupa'yı durmadan ileri götüren maddi ve manevî kalkınma, asıl gücünü bu fevkalâde dinamik bilimsel faaliyetten almaktaydı. Demek ki, Safvet Paşa'nın burada gerekliliğini vurgulamaya çalıştığı kültürel temas gerçekten büyük önemdeydi. Mamafih, bu vesile ile Safvet Paşa'nın zikrettiği "fikir alışverişi" ("mübâdele-i efkâr", "müdâvele-i ârâ", "mübâhase") biraz fazla genel ve müphem, daha doğrusu, yüzeysel kalıyor.

Sultan İkinci Mahmud'un az önce söz konusu edilen açış konuşması kendisinin bir iyimserlik havası içinde bulunduğu izlenimini uyandırmaktadır.²⁴ Oysa, İkinci Mahmud'un saltanat devresi (1808-1839) Osmanlı İmparatorluğu için elem verici birtakım felâketlerle doludur. İlk, Hicaz'da Üçüncü Selim zamanında başgöstermiş olan Vehhâbi isyanını bastıran Mısır valisi Kavala'lı Mehmet Ali Paşa Mora'daki Yunan ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi. Mehmed Ali Paşa kuvvetleri desteğindeki Osmanlı orduları Yunan âsi çetelerini tamamen kontrol altına aldılarsa da Fransa ile İngiltere ve Rusya işe müdâhale ederek Osmanlı ve Mısır Valiliği donanmalarını Navarin'de yaktılar (1826) ve bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu Yunan isyancılarına bazı haklar tanımak zorunda kaldı. Üstelik, Mehmed Ali Paşa da Bâb-i Âlî'nin kendisine vermek zorunda kaldığı önem karşısında Mora harekâtı sırasında alelâde bir vâililik ile bağdaşmayacak ölçüde müstakil hareket etmeye başlamış, bundan hemen sonra da başarılarına mükâfat olarak Suriye'yi idaresi altına almak talebinde bulunmuş ve Suriye'yi ordusuyla işgal ederek bir olupbitti yaratmıştı. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa kuvvetleri Osmanlı ordusuyla savaş durumuna girmiş ve 1831 yılında Osmanlı ordusunu Halep ve Konya'da yenip dağıtarak Kütahya'ya kadar ilerlemiş ve hattâ ordusunun öncüleri Kocaeli yarımadasına ulaşmışlardı. Bu fevkalâde tehlikeli durum karşısında İkinci Mahmud bir rivayete göre "denize düşen yılanı sarılır" diyerek Rusya ile anlaşmaya ve bir nevi Rus himayesi altına girmeye razı olmuştu. Ancak, bu durum Batı Avrupa devletlerini telaşa düşürdüğünden onların müdahalesiyle Mehmed Ali Paşa Torosların güneyine kadar çekilmiş, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki münasebetler

²⁴ Bkz., yukarıda, not 21; Aydın Sayılı, "The Place of Science in the Turkish Movement of Westernization, and Atatürk", *Erdem*, cilt 1, sayı 1, Ocak 1985, s. 60.

de daha ölçülü boyutlara indirilmişti. Kısaca, bu devirde Osmanlı İmparatorluğu siyasî ve askerî açıdan hiç de iç açıcı bir durumda değildi. Ayrıca, İkinci Mahmud zamanı Osmanlı İmparatorluğunun Batı Dünyasındaki itibarının çok düşük olduğu ve özellikle Yunan özgürlük mücadelesi münasebetiyle birtakım ünlü Avrupa yazarlarının Türklük aleyhinde büyük bir faaliyete giriştikleri bir dönemi oluşturur.

Mehmed Ali Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusunu İkinci Mahmud'un ölümünden az sonra Nizip'te yeni bir yenilgiye uğratacak ve Mehmed Ali Paşa'nın İmparatorluğun başına açtığı felâket yine ancak Batı Avrupa'nın müdâhalesiyle yatıştırılacaktı. Fakat anlaşılacağına göre, bütün bunlara rağmen, İkinci Mahmud, Batılılaşma yolunda aldığı tedbirler dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğunun kalkındırılacağı ümidindeydi. Aslında, bunda hiç de haklı değildi. Çünkü meselenin canalıcı noktalarına ne teşhis ve ne de tedbir açısından yeterince değinilememekteydi ve bu sebeple alınan önlemler yeterli olmaktan, uzun vâdeli olarak, uzaktı.

Osmanlı İmparatorluğu, artık, bilim ve teknolojideki üstünlüğü sayesinde dev adımlarıyla ilerlemiş olan Batı'nın büyük gücünü çeşitli yönleriyle hissetmeye ve onu daha iyi tanımaya başlamıştı. Bu üstünlük İslâm Dünyasının diğer bölgeleri için daha da büyük ölçüde geçerli idi. Nitekim, bu asırda artık İslâm Dünyasının büyük bir bölümü Batı'nın sömürgeleri haline gelmişti. Ruslar Orta ve İç Asya'da, İngilizler Hindistan'da, Hollandalılar Endonezya'da, Fransızlar Kuzey Afrika'da birtakım İslâm memleketlerini egemenlikleri altında bulundurmaktaydılar. Türkiye ile İran bağımsızlıklarını muhafaza ediyorlardı. Fakat bunlar da Batı'ya kıyasla gitgide daha güçsüz hale düşmekteydiler. Osmanlı İmparatorluğunun Batılılaşma teşebbüsü de bu durumu yeterince önleyememekteydi. İstanbul Üniversitesinin açılışı münasebetiyle zamanın eğitim ve öğretim bakanının ve yüksek eğitimle ilgili olarak kurulmuş olan heyeti temsilen Münif Efendinin sundukları söylevlerde bu gerçeğin daha büyük bir ayrıntı bilgisi düzeyinde dile getirilmiş olduğunu görüyoruz. Durumun telâfisi için düşünülmüş olan çarenin de Batı ile daha sıkı bir kültürel temas kurmak noktasında toplandığını görmekteyiz. Bu müşahede gerçekten önemli olmakla beraber, biraz önce söylendiği üzere, bu şekliyle bu fikir çok çok genel bir mahiyet taşımaktadır. Bu ifadenin önem derecesinin sarahat kazanması için çeşitli anlam incelikleri açısından sarihleştirilmesi gereklidir.

Tümüyle İslâm Dünyasının ve özellikle bunun Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan bölümünün Avrupa ile kültür teması, aslında, hiç bir zaman sıfıra inmiş değildi. Nitekim, topu biz onbeşinci asırda Batı'dan öğrendik ve bunu hemen uygulama alanında değerlendirmeye başladık. Yine Avrupa'dan yeni kit'aların keşfine ve yeni haritaların meydana getirilmesi faaliyetine ilişkin coğrafya bilgilerini elde etmek için, bunlar aşırı bir titizlikle gizli tutulmaya çalışıldığı halde, büyük gayret gösterdik.²⁵

Öte yandan da, Avrupa üstün bilgisini Doğu'ya tanıtarak Doğu memleketleri katında saygınlık kazanmaya çalışmakta ve bundan gerek Hıristiyanlığı yaymak ve gerekse ticaret faaliyetlerini arttırıp verimlileştirmek bakımından yararlanmak gayreti içindeydi. Bu arada Hindistan onbeşinci asırdan itibaren yer yer Portekiz işgaline uğradı. Hindistan'da sömürge kurma teşebbüsleri bakımından Portekiz'e Hollanda ile Fransa ve İngiltere rakip çıktılar ve nihayet İngiltere tek başına Hindistan'ın hemen hemen tümü üzerinde egemenlik kurmayı başardı. Özellikle Cezvitler Hindistan'la Uzak Doğu'da ve özellikle Çin'de onaltıncı asırdan başlayarak misyonerlik faaliyeti göstermeye başladılar. Bütün bu faaliyetler Osmanlı İmparatorluğu dışında kalan İslâm Dünyası kısımları ile Batı Avrupa arasında ve yine Batı Avrupa ile Müslüman Dünyası dışında kalan Uzak Doğu bölgeleri arasında kültürel temaslara yol açmaktaydı. Erken tarihlerde özellikle Cezvitlerin matematik ve astronomi alanlarında bazı Batı bilginlerinin yeni keşiflerini İran ile Hindistan ve Uzak Doğu'ya intikal ettirdiklerini görüyoruz. Hattâ onaltıncı asır sonlarında ve onyedinci asır başlarında Cezvitlerin Kopernik ve Tycho Brahe sistemleri arasındaki rekabet meselesini de bu uzak bölgelere intikal ettirdiklerini, bu faaliyetlerinde Kopernik sistemine karşı Tycho Brahe sistemini tuttuklarını ve ilk teleskop çalışmaları konusunda da bu arada bilgi verdiklerini görmekteyiz.²⁶

²⁵ Aydın Sayılı, "Islam and the Rise of the Seventeenth Century Science", *Bellelen* (T.T.K.), cilt 22, 1958, s. 355; Aydın Sayılı, "Üçüncü Muradın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa ile Kültürel Temaslar", *Bellelen* (T.T.K.), cilt 25, 1961, s. 397-435.

²⁶ Aydın Sayılı, "Tycho Brahe Sistemi Hakkında XVII. Asır Başlarına Ait Farsça Bir Yazma", *Anatolia*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Enstitüsü Dergisi, cilt 3, 1958, s. 79-87; Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, Cambridge Üniversitesi yayını, cilt 1, 1954, s. 147-149, cilt 3, 1959, s. 443-458, cilt 5/3, 1976, s. 219-225.

Onyedinci asır başlarında Avrupa teleskopla yeni yeni keşifler yapmanın heyecanı içindeydi. Bu keşiflerin tecessüsü tatmin dışında insana pratik herhangi bir yarar sağlaması sözkonusu değildi. Bunlar insan gözünün yeni bir aletle güçlendirilip desteklenmesini temel alan ve bir taraftan ısrarlı ve dikkatli gözlemlere, öte yandan da hayal gücüne dayanan arı bilim araştırmalarıydı, katıksız temel bilim çalışmalarıydı. Ayrıca, bir de arı bilimin sistem kurma çabasıyla dile getirilen kuramsal astronomi çalışma ve araştırmaları vardı. Kopernik'in İbn Şâtır sisteminden ve Nasıruddin Tûsî'nin kullanıp yaygınlaştırdığı bir tertipten yararlanmış olduğunu biliyoruz.²⁷ Buna karşılık, İslâm Dünyasında, bizim Mühendishanelerin kuruluşundan önce, Kopernik ve Tycho Brahe kuramları ile Kepler ve Kopernik'in keşifleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulduğunu, yani kuramsal astronominin sistem değerlendirme ya da teleskop araştırmaları faaliyetine yeterince ilgi gösterilmiş olduğunu kanıtlayan ipuçlarıyla pek karşılaşılmamıştır. Oysa, ziyçlere, yani uygulama açısından astronomi ile astrolojiye bir dereceye kadar ilgi duyulmaktaydı.

Galile çağından itibaren Batı Avrupa'da yaygınca karşılaşılan teleskop araştırmalarının İslâm Dünyasına sıçramayışı, hattâ, anlaşılacağına göre, İslâm Dünyasında belki de hiç rağbet görmemesi gerçekten ilginç ve hattâ düşündürücüdür. Durumun, bütünüyle İslâm Dünyasında aynı olmuş olması da ayrıca mânalı görünmektedir. Oysa, özellikle ilk aşamalarında, bu akıma katılmak çok kolaydı ve bu alandaki çalışma çok ürün verici ve verimli idi. Demek ki, meselelerin canalcı noktası arı bilim araştırmalarına, temel bilim araştırmalarına, değer verilip verilmemesine gelip dayanmaktaydı. Üçüncü Murad'ın İstanbul'da kurdurduğu rasathanenin yıktırılması kararının gerekçesi de nitekim gök yüzüne ilişkin olarak arı bilim araştırmalarına karşı takınılan olumsuz tavrın bir göstergesi yerine geçecek mahiyettedir.

Bu rasathanenin yıktırılmasının sebebi olarak dinî taassup ve tevekkül zihniyetinin başta geldiği anlaşılıyor. Bu sıralarda, 1577 sonları ve 1578 yılı başlarında bir kuyruklu yıldızın görünmesi üzerine Rasathane müdürü Takiyeddîn bu olayın bir astrolojik değer-

²⁷ Aydın Sayılı, *Copernicus and His Monumental Work*, UNESCO Millî Komisyonu yayını, Ankara 1973, s. 52-53, 92-93.

lendirilmesini yapmış, bu kuyruklu yıldızın İranla sürmekte olan savaşın İranın mağlubiyeti ile sona ereceğini müjdelediği sonucuna ulaşmıştı. İran bu savaşta gerçekten yenilmişse de mücadele sırasında Osmanlı Ordusu da bazı önemli sarsıntılar geçirmiş ve yine bu sıralarda felâketler doğuran bir veba salgını zuhur etmiş, ayrıca, üst düzeydeki birtakım makam sahibi kişilerin üstüste ölümleri de bu sıralara rastlamıştır. Öte yandan, Şeyhülislâm Kadızâde ve arkadaşları ile Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın ve rasathanenin kuruluşunda önyak olmuş olup Padişahın da hocalığını yapmış bulunan Hoca Sadeddin Efendi'nin arası bazı rekabetler ve geçimsizlikler yüzünden bozuktu. Bütün bunlar Şeyhülislâm Kadızâde'nin Padişah nezdinde Rasathanenin yıktırılması tavsiyesinde bulunulmasına yol açtı. Kendisinin Sultan Murad'a rasathane kurma teşebbüsünün evrenin sınırlarına nüfuz etmeye çalışma zihniyetini temsil etmesi dolayısıyla devletlere uğursuz geldiğini ve meş'ûm olaylara neden olduğunu söylediği ve bu münasebetle, muhtemelen, Uluğ Bey'in kendi oğlu tarafından öldürülmesi hadisesini de misal gösterdiği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁸

Bu olaylar sırasında hayatta olan Alâeddin Mansûr'un bu münasebetle kaleme aldığı manzumede konudan bazı ayrıntılarıyla söz edildikten sonra şu ibret dersi çıkarılıyor:

“Sana Nuh'un ömrü gibi uzun bir ömür ihsan edilse bile,
Bu gibi fikirler varlığına sarsıntı getirir, benliğini körletirdi.
Bu beş günlük geçici dünyanın karanlık geçidinde

Aşırı ihtirasla ibret gözünün basiretsizleşmesine meydan
verme;

Feleğin esrarı hakkında ahkâm çıkarma.
Feleğin gidişini Allah'tan başka kim bilebilir?
Ulvî âlemin etkileriyle onun belirtileri,
Şüphesiz, sayılıp dökülemeyecek kadar çoktur.
Ama bu işlerin ustası olan Eflatun bile
Bu gibi düşünceler karşısında şaşırılmış durumdaydı.
Aristo ile Hipokrates ve Sokrates de
Bu alana ilişkin kafa yormalarından hiç bir sonuç almadan
son nefeslerini verdiler.

²⁸ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 291-292.

Kuyu kazarak uğraşıp didindiler;
Akıl yavrucağını gelişsin diye beşiğe koyup üzerine titrediler.
Derin görüşlülükleri dolayısıyla, feleklerin doruğuna giden
yolu

Kuyunun dibine inmek suretiyle aradılar.
Ama onlar bile yerin derinliklerinden dokuzuncu feleğe
Kadar uzanan muammânın künhüne varamadılar.
Onlar yapamadıktan, başaramadıktan sonra, bu
esrarı çözmek sana mı kaldı ki
Yeryüzünü bırakıp feleklerin bilimine ulaşmaya
yelteniyorsun?’’²⁹

Demek ki, bu zihniyete göre, kâinatın sırlarına nüfuz etme gayreti, evrenin tabiatını, mahiyetini kavrama çabası, boşuna harcanmış bir uğraşmayı, bir hadbilmmezlik tutumunu temsil etmekte oluyor. Böylece de, doğa hakkında elçin ve özgecil, yani hasbî, bilgi uğrundaکیecessüs o zamanki İslâm Dünyasının burada su yüzüne çıkan bilim politikasına ters düşmekteydi. Buradan şu sonuca varabiliriz ki, bizde, tam olması gerekenin karşıtı, tersi bir durum, bir tutum hüküm sürmekteydi. Bu bakımdan, uygarlık yaratma işinde hamleler yapmakta olan Avrupa'nın gerisinde kalmamak için bilim açısından takınılması gerekli tutuma kendimizi intibak ettirmek için hiç de elverişli sayılmayacak şartlar içinde bulunuyorduk demektir. Acaba bu şartları, bu zihniyeti nasıl belirleyebiliriz?

Matbaanın yurda sokulmasına karşı çıkan medrese ulemâsı genellikle Tanzimat hareketine de cephe almış, Nizâm-i Cedîd'in kurulmasını önlemek isteyen Yeniçeri Ocağı ile de bir ölçüde işbirliği yapmış ve, genellikle, Avrupa'dan gelmesi sözkonusu yenilikleri tereddüt ve kuşku ile karşılamıştır. Gerçekten, ulemânın tavır ve davranışından Üçüncü Selim'in bazı bakımlardan şikâyetçi olduğunu gösteren beyanları mevcuttur. Üçüncü Selim'e göre, Nizâm-ı Cedîd'e cephe almak suretiyle ulemâ sınıfı kendi kişisel menfaatlerini Osmanlı İmparatorluğu yararlarının üstünde tutmakta, böylelikle de görevlerini dinin ve devletin icaplarına uyacak biçimde yerine getirmekteydiler. Buna karşılık, ulemâmız o devirde getirilmek istenen

²⁹ Aydın Sayılı, "Alâeddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri" *Bellekten* (T.T.K.), cilt 20, 1956, s. 427-428, 446-447, 455-457, 468-470, 481-484.

yeniliklerle Avrupa taklitçiliği yoluna gidildiğinden, Avrupa'lı hocalar tutularak subayların yetiştirilmesi işinin bunlara tevdi edilmesinden yakınmaktaydılar.³⁰

Bizi asıl ilgilendiren husus daha özel bir noktada toplanmaktadır. Bu ise, ulemânın Avrupa'nın yeni bilimini benimsemeye başlamamızı ne dereceye kadar yadırgadıkları hususudur. Bu sorunun belki de Üçüncü Selim zamanı için çok sarih bir soru olmaması muhtemeldir. Çünkü askerî islâhâta karşı çıkan ulemâ zümresi belki de subaylara verilen yeni eğitimde müfredat programlarındaki aklî veya müsbet bilimlerle ilgili kısımları henüz sarahatle fark etmiş ve dikkate almış değillerdi.

Ulemâ sınıfımızın Batılılaşma hareketimiz karşısında bir direniş kuvveti olarak rolünü ve sahip oldukları gücü çeşitli yönleriyle kesinlikle belirlemek her zaman pek kolay olmasa gerektir. Ondokuzuncu asrın hemen başlangıcında Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Thomas Thornton ulemânın aşırı bir güce sahip olmadıkları izlenimini edinmiştir. Kendisi ulemânın Osmanlı İmparatorluğundaki nüfuz ve güçlerinin ölçü ve derecesi hakkında Batı gözlemcilerinin birbirlerine pek uymayan görüşler ileri sürmüş olduklarına işaret etmektedir. Ayrıca, kendisinin ulemânın Batılılaşmamızda bu erken tarihlerde fazla menfi bir tutum takınmadıkları, fazla olumsuz bir rol oynamadıkları kanısında olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Thornton'un esasen bizi Batılılaşma programımızda çok mütevazî ölçülerden fazlasına pek lâyük görmeyen bir kişi intibasını uyandırmakta olduğunun da bu vesile ile dikkate alınması icab eder.³¹

1839 yılına rastlayan Nizip Savaşının konumuzu bir yönü ile ilgilendirdiği söylenebilir. Osmanlı ordusu ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa ordusu arasında cereyan eden ve Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan bu savaşta danışman olarak bulunmuş olan Alman subayı Moltke'nin bu vesile ile verdiği bazı bilgiler tarihçi-

³⁰ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları — Nizam-i Cedit, 1789-1807*, Ankara 1946, s. 123-131; E. Z. Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, *Osmanlı Tarihi*, cilt 5, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1947, s. 81-84; E. Z. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batının Etkisi", *Bellekten* (T.T.K.), cilt 28, 1964, s. 581-582.

³¹ Thomas Thornton, *The Present State of Turkey*, Londra 1807, s. 19-20, 102-104, 21-24; yine, bkz., H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt 1, 1950, s. 10; Harold Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, 1945, s. 33.

lerimiz arasında geniş bir ilgi toplamıştır. İlk bir 22 Haziran günü Mısır ordusunun Osmanlı ordusuna uygulamaya giriştiği bir çevirme veya kuşatma teşebbüsü sırasında çevirme işini üstlenen birliklerin kendi ana kuvvetlerinden fazla ayrılmış olmalarından faydalanılarak çevirme hareketine hazırlanan bu kuvvete taarruzda bulunulması Moltke tarafından teklif edilmişse de bu öneri hemen tümüyle ihmal edilmişti. Bunun da bir sonucu olarak Moltke Osmanlı ordusunun gerisinde bulunan birtakım sağlam mevzilere geri çekilmesini başka iki Prusyalı subay arkadaşı tarafından da desteklenerek teklif etti.³²

Osmanlı ordusu kumandanı Hafız Paşa tereddüt içindeydi. İlk teklifi kabul eder gibi oldu. Fakat sonra fikrini değiştirdi. Bu konuda Moltke şöyle söylüyor: “Kumandanı, kısa zamanda kendisi üzerinde büyük nüfuz ve tesir sahibi olmuş bulunan molla ve hocalarla birlikte oturmuş olarak buldum. Paşa fikrini tamamen değiştirmişti. Benim raporum ve düşüncem doğru olamazmış. Düşmanın niyeti sabahın erken saatlerinde Halebe doğru geri çekilmekten başka bir şey değilmiş. Padişahın davası haklıymış. Allah ona yardımcı olacakmış. Ayrıca, hangi amaca dayanırsa dayansın, bütün geri çekilme hareketleri şerefsizlikmiş.”³³ Az sonra baş gösteren bir karar verme mecburiyeti durumu münasebetiyle de Moltke şöyle konuşuyor: “Askerî konularda hiç bir bilgisi bulunmayan mollalar gibi kimselere kulak asmamasını, bunların sözünü dinlememesini Hafız Paşaya söyledim. . . .”³⁴

Görüldüğü üzere, Moltke'nin bu sözleri yoruma elverişlidir. Gerçekten, bu sözlere yapılan atıflarda, genellikle, hattâ müneccim müdahaleleri gibi konuya aslında oldukça yabancı olabilecek bazı ek tefsirlere yer verilmiş olması misalleriyle karşılaşılmaktadır. Bu sebeple burada bu sözleri yorumsuz olarak aynen aktarmış bulun-

³² Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1877, s. 385, 385-386; Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Hayrullah Örs çevirisi, Ankara 1960, s. 202, 202-203; Feldmareşal H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Kemal Vehbi Gül çevirisi, İstanbul 1967, s. 153, 153-154.

³³ Almanca metin, s. 386-387; 1960 çevirisi, s. 302-304; 1967 çevirisi, s. 153-156, 156-157.

³⁴ Almanca metin, s. 388; 1960 çevirisi, s. 304; 1967 çevirisi, s. 158. Almanca metinde de “molla” ve “hoca” kelimeleri aynen kullanılıyor.

yorum. Buradaki “molla” ve “hoca” gibi sözlerle Moltke’nin tahsilli ulemâ sınıfına mı atıf yaptığı, yoksa falcı ve derviş gibi özel öğrenim görmemiş kimseleri mi kastettiği anlaşılmamaktadır. Böyle bir tefrikin kendisi tarafından yapılmamış olması da muhtemeldir.

Matbaanın yurdumuza resmen kabulünde ulemâmımızın göstermiş oldukları tereddüt misali iyi bilinmektedir. Bu vesile ile, çok daha geç bir tarihte Batı’dan alınması çok mâkul ve basit bir yeniliğe ilişkin olarak ulemâmımızın gösterdiği bir başka tereddüt misali de konumuzu yakından ilgilendirir. Matbaanın yurdumuza resmen girişinden yüz yıldan fazla bir süre sonra Mustafa Reşit Paşa’nın camilere yıldırım siperi konması gibi çok basit bir tedbir münasebetiyle, Reşat Kaynar’ın tesbit ettiğine göre, fetva müessesesine başvurmak ihtiyacını duymuş olması çok ilginçtir. Reşat Kaynar’ın konuya ilişkin ifadesi aynen şöyledir:

“Batı medeniyetçilerinin şeriatçılara taviz vermelerini gösteren belgelerden biri medeniyetçilerin lideri Mustafa Reşid Paşa’nın imzasını taşımaktadır. Bu vesika’nın aslı hususî kütüphanemizde saklıdır. Vesikayı genel olarak şu suretle açıklayabiliriz:

“Camilerimizi yıldırımdan muhafaza için paratoner konmasını hükümet müzakere etmiş ve Sultan Mecid’e sunmuştu. Sultan Mecid şeriatçılardan çekinmekteydi. Sadrazam Reşid Paşa’ya bu hususta fetva almasını söyledi. Reşit Paşa şeriatçıların ocağı sayılan Fetva Kapısı ile temasa geçmiş, şeriatçılar da teşebbüsü asgıya aldırarak durdurmuşlardır. Durumu açıklayan arz tezkeresinde Sadrazam Reşid Paşa Padişaha şunları yazmaktadır. Konuşulan dil ile naklediyorum:

“Paratoner denilen telin cami minarelerine konulmasında çenilecek bir şey olup olmadığını bilmek üzere fetva alınmasını emretmişsiniz. Bunun şeriata aykırı olup olmadığı soruldu. ‘Hernekadar bunun şeriata aykırı bir noktası yoksa da şu aralık yapılmak lâzım gelse ihtimal ki bazı kendisini bilmeyenler bunu tahriklere fırsat sayacaklardır. Şimdilik durdurulsun. İleride gereği düşünülür’ tarzında cevap verilmiştir. Her halde irade ve ihsan Efendimizindir.

“Sultan Mecid şeriatçıların isteklerine uyarak paratonerin minarelere konulmamasını irade etmiştir.”³⁵

³⁵ Reşat Kaynar, *Türkiyede Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, Tan Matbaası yayını, İstanbul 1960, s. 181-182; Reşat Kaynar, “Atatürkçülük ve Din Adamı”, *Atatürkçülük Nedir?*, hazırlayan : Yaşar Nabi, Varlık Yayınevi, İstanbul 1965, s. 146.

Muradgea d'Ohsson Türkler arasında evliya farzedilen kimselere, şeyh ve dervişlere, büyük rağbet gösterildiğini, dervişlerin ve genellikle tarikat ileri gelenleri durumunda olan şeyhlerin çok zaman evliya arasında sayıldığını, bunların mucize yaratabildiklerine, kendilerinin ve türbelerinin ziyareti ve şefaathine sığınılmasıyla büyük yararlar sağlanabileceğine, bu yoldan felâketlerin ve tehlikeli durumların uzaklaştırılabileceğine, hastalıklardan kurtulularak şifaya kavuşulabileceğine inanıldığını, bu gibi yol ve yöntemlere sadece cahil halkın ve mütevazi şartlarda yaşayan kişilerin başvurmadığını, en büyük ve güçlü hükümdarların da bu türden davranışlardan medet umduklarını, kritik hallerde böyle ziyaretleri ihmal etmediklerine, bu gibi faaliyetleri eşliğinde cömert ihsanlarda bulduklarını, bol sadakalar verme, kurbanlar sunma, ve hayır işlerine yönelme yollarını seçtiklerini söylüyor. Kendisi bu iddiasını desteklemek üzere hükümdarların bu türden davranışlarına çok sayıda misal de veriyor.

D'Ohsson'a göre, şeyhlerle dervişlerin ve daha genellikle kendilerini Tanrıya ibadete vererek kutsallık payesine ulaştıkları kabul edilen kişilerin hayır duasını kazanma yollarını arama alışkanlıkları Osmanlı İmparatorluğunda çok yaygındı ve bu itibar ve saygı geri zekâlı saf kimselere ve meczuplara da teşmil edilmekteydi. Çünkü bu gibi kimselerin ruhlar dünyası ile temas sağlama durumunda olduklarına, bunların bir tür Tanrı lûtfuna mazhar olmuş bulduklarına, bunların dua ve dileklerinin Tanrıca makbul sayıldığına ve yerine getirildiğine yaygınca inanılmaktaydı. Hiç değilse, böyle bir ihtimalden dolayı bu gibi kimselerden çekinilmekteydi. Bu sebeple, delillerden sadece azgın ve tehlikeli olanları müesseselere kapatmakta, diğerlerinin büyük bir serbestlik içinde dolaşmalarına ve en yüksek mevki sahiplerinin yanına girip çıkmalarına izin verilmekte, kendileri memnun edilmeye çalışılmakta, hayır dualarından medet umulmakta, beddualarından, lânetlemelerinden sakınılmaktaydı.³⁶

³⁶ M. D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, cilt 1, 1788, s. 305-322. D'Ohsson'dan yarım asır kadar sonra, ondokuzuncu yüzyıl ortasına yakın yıllarda Türkiye'yi ziyaret eden Charles White da meczuplarla dervişlere Türkiye'de hâlâ korku ile karışık bir nevi saygı duyulduğunu söylemektedir. Bkz., Charles White, *The Years in Constantinople or Domestic Manners of Turks in 1844* (3 cilt), Londra 1846, cilt 1, s. 124. Evliyâ ile şeyhlere ilişkin bu gibi bâtil itikatlara Kâtip Çelebi'nin de karşı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz., *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ahâk*, Tasvir-i Efkar Basımevi, 1280 H., s. 17-18

Fakat bu durum sadece Osmanlı İmparatorluğuna has bir şey de değildi. Genel olarak İslâm Dünyasının tümünde durum aynı idi.³⁷

Yine, bunlarla yakından münasebetli olmak üzere, D'Ohsson bir de bâtil ve temelsiz inançların Osmanlı İmparatorluğunda çok yaygın olduğundan birçok hükümdarlar üzerinde bu gibi düşüncelerin kökleşmiş olduğunu somut birtakım misaller ışığında söz konusu etmekte, bunların hükümdarların maneviyâtı üzerinde çok büyük tesirler icra ettiğini ve bazen büyük moral çöküntülere ve musibetlere yol açabilmiş olduğunu ayrıntılı bir tez olarak ileri sürmekte, Doğu'nun ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupaya kıyasla geriliğinin en belirgin göstergelerinden birinin sihir, büyü, üfürükçülük, rüyâ, fal, ve çeşitli kehânet türleri gibi temelsiz inançlara olan aşırı bağlılıklarında ve şeyhlerle dervişlerin cinler, periler ve ruhlar dünyası yoluyla olayların seyirini etkileme yolunda sahip oldukları hârikulâde kuvvetlere inanmalarında aranması gerektiğini söylemektedir.³⁸ Hükümdarlar hakkında D'Ohsson'un verdiği ayrıntılı bilgiler ayrı bir tez olarak incelenmeye değer. Fakat sihirsî dünya görüşünü gerilik timsali ve göstergesi olarak vurgulamasının isabetliliğinde hiç şüphe olmasa gerekir.

Kur'an'da Tanrı'dan başka hiç bir varlığın gelecekte olacak şeylerin bilgisine sahip olmadığı ifade edilmektedir. Buna göre, kehânet ile astroloji veya ilm-i nücüm ve geleceğin önceden belirlenmesine ilişkin her türlü fala İslâm dininin karşı olması gerekir. Nitekim, bu yolda birtakım hadisler de rivayet edilmektedir. Fakat İslâm akîdesine göre Tanrı kudretine sınır çizilemeyeceğinden ve insanın özgür iradesiyle kendi hayatını istediği biçimde yönlendirebileceği tezini kesinlikle ve salt anlamıyla ileri sürmeye cesaret göstermenin güçlüğü karşısında, İslâm Dünyasında doğanın üstünde ve ötesinde Tanrı kudreti sınırı içinde toparlanıp birleştirilebilecek birtakım gizli ve esrarlı kuvvetlerin insan mukadderatını çizip belirlemekte etkili olduğu görüşü genellikle geçerli sayılma durumundaydı. İnsan hayatındaki günlük olayların ne yollarda tecelli edeceğinin ayrıntı

³⁷ Bkz., H. A. R. Gibb, "Islam", *The Concise Encyclopaedia of Living Faiths*, ed. R. C. Zaehner, Hutchinson of London 1964, s. 205. Yine, konuyu biraz farklı ve daha geniş açıdan ele alan bir yazı olarak, bkz., Fritz Meier, "Sûfilik ve (İslam) Kültürünün Sona Erişi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 28, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1970, Ankara 1974, s. 197-218 (Ahmet Aslan çevirisi).

³⁸ Aynı eser, cilt 1, s. 351-422.

bilgisinin insan zihinsel yetenek ve imkânlarını tamamen aşmakta olmasına rağmen buna bazı muammalı yollardan erişilebileceği tezinin kabul edilmesi gerektiği düşüncesi de İslâm Dünyasında genellikle geçerliydi. Yani, anlaşıldığına göre, insanın zihinsel kaabiliyetini ve aklını tek başına insan bilgisinin, hayat felsefesinin, dünya ve evren görüşünün temeline koymaya karar verilemediğinden, tabiatın, aslında esrarlı bir varlık olduğu tezi kabullenilmekte, insanın hayat anlayışı böyle bir görüşle temellendirilmekteydi. Böyle olunca da evren sihrin, müphemliğin, esrarlı koşulların egemen olduğu bir evren olarak yorumlanmak durumundaydı. Mucize fikri İslâm Dünyasında özellikle mutasavvıfların çevrelerinde kök salmış ve yaygınlaştırılmıştır.

Ortaçağın skolastik felsefesi, dinin temel inançlarını şüphe götürmez ana hipotezler olarak, dogmalar ve naslar sıfatiyle kabul edip bunlar üzerine bina edilen bir evren görüşünü akıl ve mantık aracılığı ile kurmaya çalışmıştır. Akla verilen yer veya öneme göre, bu tutum ya bir din felsefesine götürür, ya da din ile felsefeyi birbirleriyle bağdaştırmaya çalışır, yahut da din yanında felsefî düşünceye de hayat hakkı tanımaya çalışır. Aslında, mutlak anlamda arı felsefî düşünceye ulaşmak erişilmesi çok güç bir ideal sayılabilir. Her felsefî düşünce bir ölçüde egemen ideolojilerin ağı içinde yakalanmaya mahkûmdur. Salt anlamda özgür düşünce sıfırdan başlamak zorunda olarak tasavvur edilirse, bu da bilgi birikiminin büyük yararlarından yoksunluk biçiminde yorumlanabilir. Demek ki burada da mâkul ölçülerin tutturulması ve nesnel veya objektif bilgi ile bu vasfa sahip olmayan bilgi arasında bir ayırımın yapılması söz konusu olmak durumundadır. Bunlar dışında, bir de, felsefî düşüncenin büsbütün sistemdışı ve safdışı bırakılması da mümkündür.

Mesele bir felsefe ile din uzlaşması, yahut da, Kâtip Çelebi'nin ifadesi ile, hikmet ile şeriatın beynini cem' etme meselesidir. Bu büyük sorun üzerinde İslâm Dünyasında önemli denemeler yapıldı ve İslâm Dünyasındaki bu deneme sonuçlarından Avrupa geçortaçağları büyük ölçüde yararlandı.³⁹

³⁹ Bkz., Aydın Sayılı, "Fârâbî ve İlim", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 8, 1950, s. 437-440, 439-440; Aydın Sayılı, "Fârâbî ve Tefekkür Tarihindeki Yeri", *Belleten* (T.T.K.), cilt 15, 1951, s. 6-9, 27-29, 35-39, 47-50; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islâm*, s. 408-424; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma*, cilt 1, 1963, s. 24-44.

İslâm Dünyasının kendisinde çeşitli ideolojiler ve eğilimler vardı. Ontirinci asır sonlarında İslâm Dünyasında Gâzâlî Makaasidu'l-Falâsife, El-Munkižu mine'd-Dalâl, ve özellikle Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserleriyle felsefecilerin bu gibi teşebbüslerine ilişkin düşüncelerini eleştirerek felsefecilerin karşısına çıktı. İbn Rüşd de, bir süre sonra, Gazâlî'yi Tehâfütü't-Tehâfüt adlı eseriyle eleştirdi. İbn Rüşd'e göre, felsefe şeriat yönünden vaciptir, gereklidir; onun kardeşidir. Felsefe de hakikattir, şeriat da hakikattir. Daha doğrusu, bu çift hakikat aynı hakikatin iki yüzüdür, iki veçhesidir. Zira hak hakka, hakikat hakikata aykırı olamaz.⁴⁰

Avrupa düşüncesi genellikle İbn Rüşd tezi doğrultusuna büyük önem verdi ve ona büyük ölçüde uydu. İslâm Dünyası ise Gazâlî'yi örnek olarak seçti, onun görüşlerini egemen kıldı. Gazâlî felsefi düşüncenin de bir bakıma iyi bir temsilcisi olma vasfına sahipti. Daha doğrusu, felsefe karşısındaki girişimini sağlamlaştırmak amacıyla harcadığı gayret sonucu, felsefi düşüncüyü iyi kavramış, ayrıca, aklı bilimlerin de değerlerinin inkâr edilemeyeceğini ifade etmişti. Gazâlî'nin aklı bilimleri değerlendirme şekli ve değer yargısı bakımından bunları sıralayışı İbn Sînâ'nınki ile benzerlik göstermektedir. Gazâlî bu önemli konularda bazı tereddütler de geçirdi. Kendisinin, bu tereddütlerden sıyrılışı, kendi söylediğine ya da imâ ettiğine göre, bir ilham yoluyla, yani mistik bir şekilde gerçekleşmiş. Netice itibarıyla özellikle Tefahüt'ü dolayısıyla, Gazâlî, felsefeye karşı çıkmanın güçlü bir temsilcisi olmuş oldu.

Gazâlî'ye Felsefe aleyhdarlığının bir nevi simgesi ve temsilcisi gözüyle bakılması, şüphesiz, haklı bir izlenimdi. Gerçekten, felsefecileri Gazâlî üç noktada, üç doğrultuda, küfürle, yani kâfir olmakla suçladı. Bunlar dışında eleştirileri Bâtınlılık eğilimi gösteren bazı

⁴⁰ Bkz., Kasım Kufuralı, "Gazzâlî", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 752-753; H. A. R. Gibb, "Islam", *The Concise Encyclopaedia of Living Faiths*, s. 201; Mübahat Türker (- Küyel), *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını, Ankara 1956, s. 2-3, 12-13, 36-38, 48-50, 56-63, 65-66, 73, 339-399, 370; Aydın Sayılı, *The Observatory in İslâm*, s. 408-424; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *Araştırma*, cilt 1, 1963, s. 5-9; Roger Arnaldez, "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti (Ankylose)?", Ahmet Aslan çevirisi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 28, sayı 1-2, Ocak-Haziran 1970, Ankara 1974, s. 231-241; Ahmet Aslan, "Kemal Paşa-Zâde'nin 'Hâşiyeye 'Alâ Tahâfüt al Falâsifa'si'", *Araştırma*, cilt 10, 1972, Ankara 1976, s. 19-45.

inançları benimseyenlere yöneltilmekte, fakat daha özel olarak, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm Dünyasının ağır teosantrik düşünce ortamının müsadesi nisbetinde arı felsefî düşünceyi orunlayan, temsil eden, felsefecilerini doğrudan doğruya hedef almaktaydı. Gazâlî özel olarak bunları tekfir etmiş, kâfirlikle itham etmiştir. Daha geniş bir ifade ile, Aristo'nun felsefî "ilâhiyât" anlayışının Fârâbî ile İbn Sînâ gibi düşünürlerce Müslüman akidelerine yaklaştırılmış ve Yeni-Platoncu görüşlerden etkilenmiş şeklini de Gazâlî tekfir etmiştir. Yani, kendisi Fârâbî ve İbn Sînâ düşüncelerini benimsemeyi kâfirlik olarak nitelendirmiştir. Ağır bir dinsel düşünce havası ile yüklü İslâm tinsel eğilim ve düşünüm atmosferinde, bu, çok ağır bir suçlama idi. Gazâlî, ayrıca da Fârâbî ile İbn Sînâ'yı ve kendileriyle aynı düşünceleri paylaşan kimseleri birçok yanlış veya hatalı düşünceler getirmiş olmakla onyededi noktada eleştirmiştir.⁴¹

Fakat, öte yandan da, felsefeyi bu ağır suçlamasına rağmen, Gazâlî'nin İslâm Dünyasında eskiçağ formel mantığının dinsel çevrelerde eskiden sahip olduğundan daha büyük bir itibar kazanmasını sağlamış ve bu yoldan felsefe ile kelâm, felsefe ile İslâmî din felsefesi arasındaki mesafeyi küçültmüş olduğu, başka bir ifade ile, kelâmın daha eskiden olduğundan daha büyük ölçüde felsefîleşmesi biçiminde bir etki yaptığı ileri sürülmüş bulunuyor.⁴²

Bu yazıda Gazâlî, Mevlânâ, İbn Haldûn, Nâbî, ve Sünbülzâde Vehbî'nin felsefe aleyhindeki sözlerine atıflarla karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında hem coğrafi bölge bakımından ve hem de zaman süresi açısından birbirlerinden oldukça uzakta bulunan İbn Haldûn ile Nâbî ve Sünbülzâde Vehbî'nin özel olarak doğa felsefesine atıf yapmakta olmaları,⁴³ öte yandan da, Fâtih Medreseleri müfredat programından sonradan çıkarılmış olan sınırlı felsefî öğretimin de esasen felsefenin tümü içinde en zararsız sayılmış olması gereken

⁴¹ Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 4, s. 752-753; Mübahat Türker-Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, s. 2-3, 12-13, 48-50, 36-38; İbrahim Ağâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi yayını, Ankara 1964.

⁴² Ahmet Aslan, "Kemal Paşa-Zâde'nin Hâşiye 'alâ Tahâfüt al-Falâsifa'si", s. 19-31. Yine, bkz., Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi yayını, Ankara 1967, s. 11;

⁴³ Bkz., yukarıda, s. 327, not 15 ve aşağıda, s. 361-362, not 52-56.

bu doğa felsefesinden ibaret olmuş olması da bu vesile ile çok ilginç sayılmak durumundadır.⁴⁴

Fatih medreselerinden akli bilimlerle felsefenin çıkarılmasına, yahut da bunların müfredat programındaki öneminin hissedilir ölçüde azaltılmasına, medrese sistemi için genel bir gerileme hadisesi, eskiden beri medreselerde mevcut bir geleneğin terk edilmesi olayı şeklinde bakılmaktadır. Oysa, medrese sisteminde, kuruluşundan itibaren genellikle akli bilimlere ve felsefeye pek yer verilmemiştir. Müfredat programlarında akli bilimlerin yer alması misallerine sadece istisnai hallerde rastlanmakta ve bu istisnai hallerde bile genellikle felsefeden söz edilmemektedir.⁴⁵

Bunun en büyük sebebi şüphesiz ki İslâm Dünyasında çok zaman egemen olmuş olan bağnazlık temayülü olmalıdır. Felsefenin Gazâlî'den sonra bir süre, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi güçlü temsilcilerinin tanıklık ettiği üzere, rağbet ve itibar kazanmış olduğu Mağrib'de bile uzun vâdeli olarak durumun değişmediğini biliyoruz. Ayrıca, bu sonucu daha önce İbn Haldun'dan yapılmış olan bir alıntidan ve ona yapılmış olan bir atıftan da çıkarmak mümkündür.⁴⁶ Aynı suretle, Doğu İslâm Dünyasında Merâğa ve Semerkand Rasathanelerinin faaliyet devreleri akli bilimlere fiili olarak cephe alma tutumunun ve dolayısıyla İslâm Dünyası bilimsel faaliyetinde görülen ağırlaşma ve duraklama olayının istisnalarını teşkil etmektedirler.

Bu katı tutumun yeğliliğini, zaman zaman ve muvakkat süreler için olsun, azaltmasında İslâm ülkelerine büyük Türk göçlerinin ve bu arada Moğol İstilâsının da olumlu katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Nitekim, büyük Türk düşünürü Fârâbi ile Beyrûnî'nin her türlü taassuptan uzak nesnel görüş ve zihniyetlerinin, Mevlevîler gibi bazı grupların müziğe getirdikleri ilgi canlanmasının, İslâm Dünyasında resim sanatı ve minyatürün Türklerin varlığı ile koşut olarak belirip gelişmesinin, ve İlhanlılar devresi ile Uluğ Bey zamanında bilime gösterilen canlı ilginin böyle bir iddiayı kanıtlama durumunda olduğu söylenebilir.⁴⁷ Yine bir kurumun mâli bakımdan

⁴⁴ Bkz., aşağıda, s. 50-52, not. 50-51.

⁴⁵ Bu konuda bkz., Aydın Sayılı, "Gülşehri'nin 'Leylek ile Bülbülün Hikâyesi' adlı Manzumesi", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1969, s. 537-554.

⁴⁶ Bkz., yukarıda, s. 327 ve not 15.

⁴⁷ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 230, 233-236, 396-397, 189-236, 259-289; Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddîn-i*

desteklenmesi için düşünülmüş olan vakıf müessesesi bir Türk hükümdarı olan Ahmed ibn Tulun tarafından ilk defa olarak hastahaneye de uygulanmış ve hastahane tıbb-ı Nebevîden bağımsız kalmasına rağmen sarıh olarak bir hayır müessesesi olduğu için bu yöntem tutunmuş, fakat Hulâgû ile Gâzân Han otoritelerine dayanılarak vakıftan rasathanelerin ve astronomi araştırmaları ile öğretiminin de yararlandırılması usulüne başvurulunca buna tepki gelmiş, böyle bir malî desteğin gelenek haline gelmesi engellenmeye çalışılmıştır.⁴⁸

İşte, bağnazlığı bir yana iter gibi görünen bu olaylar dizisinin sanki yeni bir belirtisini ve yeni bir örneğini de Fâtih'te görür gibi oluyoruz. Gerçekten, Fâtih'in çeşitli bilimlere ve birçok bilim adamlarına dikkate değer bir ilgi göstermiş olması ve kendi medreselerinde felsefeye ya da felsefileşmiş bir kelâm türüne anlaşıldığına göre istisnaî bir yer tanımış olması çok önemli bir olaydır⁴⁹ ve daha önceki muhtemelen Orta Asya bağlantılı olaylar zincirinin yeni bir halkasını veya belirtisini teşkil ve temsil etmekte olabilir.

Fakat durum bu kadariyle de kalmıyordu. Felsefeye karşı cephe alınmasının esasen İslâm Dünyası yüksek öğretim müessesesi olan medresede lâayık olduğu itibara hiç ulaştırılamamış olan akllî bilimlerin de zararına olduğu, onların genellikle müfredat programları

Kâşî'nin Mektubu, 1960; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *Araştırma*, cilt 1, 1963, s. 32-38; Emel Esin, "The Turkish Bakhshî and the Painter Muhammad Siyah Kalam", *Acta Orientalia*, cilt 32, 1970, s. 81-114, ve özellikle s. 100-101; Kemal Özergin, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmümin el-Hoyî Hakkında", *Belleten* (T.T.K.), cilt 34, 1970, s. 219-229; Mahmut Nahas, "Özünde Türk Olan Bir Sanat: Minyatür", *Belleten* (T.T.K.), cilt 36, 1972, s. 89-98; Tahsin Yazıcı, "Manâkıb al-Ârifin'in Sanat Tarihi Bakımından Değeri", *Belleten* (T.T.K.), cilt 36, 1972, s. 385-388; Emel Esin, "İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı", *Türk Kültürü El-Kitabı*, cilt 2, kısım 1a, İstanbul 1972, s. 186-241, bkz., özellikle, s. 202-206, 211, 212; Nurhan Atasoy ve Filiz Çağman, *Turkish Miniature Paintings*, İstanbul 1974, s. 13; Aydın Sayılı, "Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, T.T.K. yayını, 1978, s. 523.

⁴⁸ Bkz., Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 209-210.

⁴⁹ Abdülhak Adnan (-Adıvar), *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris 1939, s. 20-41; A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 16-40; aynı eser, 1982, A. Kazancıgil ve Sevim Tekeli notlarıyla, s. 31-54; Franz Babinger, *Ahmed der Eroberer und Seine Zeit*, München 1953, s. 517-518; Mübahat Türker (-Küyel), *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, s. XI, 59; Ahmet Aslan, "Kemal Paşa-Zâde'nin 'Hâşîye 'alâ Tahâfüt al Falâsife'si'", *Araştırma*, cilt 10, 19-20.

dışında bırakılması eğilimini kuvvetle desteklediği ve körüklediği, muhakkaktır. Kâtip Çelebi'nin akli bilimler konusuna ilişkin olarak bu önemli soruna ve bir dereceye kadar da felsefenin önemi sorununa oldukça isabetle parmak basabilmiş olması gerçekten ilgi çekicidir. Ne yazık ki onun uyarıları lâyük oldukları ilgiyi yeterince çekmeden kalmışlardır.

Kâtip Çelebi İslâmiyetin zuhurundan sonra ilkin dinî inançların kuvvetle yerleşebilmesini güvence altına alabilmek için akli veya Yûnânî bilimlerin, yani evâil ilimlerinin, kısaca bir süre bir kısıtlama veya baskı altında tutulduğunu, ancak, az sonra, İslâm dini yeter derecede yayılıp güçlenince, daha Emevîler zamanında ve bunun bir devamı olarak Abbâsîlerce de bu tedbirin kaldırılarak akli bilimlere yani evâil bilimlerine ilginin güçlendiğini ve bu bilimlerde çevirilerin başlatıldığını söylüyor ve konuda aynen şöyle yazıyor:

“Mahzur bertaraf kılınıp maslahat bitti. Ehl-i İslâm hakâik-i eşyayı bilmek mühimdir deyü Benî Ümeyye ve Âl-i ‘Abbâs asırlarında ulûm-i evâil kitaplarını tercüme ve ta'rib ettiler. Fitret-i selîme ve ‘ukûl-i müstakîme eshâbı her asırda onları okuyup tahsilden hâli olmadılar. Semt-i tahrir ve tahkîkte hikmet ile şeriat beynini cem' eden muhakkiplerin eserleri her asırda meşhur ve muteber olup revaç buldu. Ulemâ-i a'lâmdan ve muhakkipten İmâm Gazâlî ve İmâm Fahr-i Râzî ve 'Allâme 'Aduddîn ve etbâi ve Kadı Beydâvî ve 'Allâme Şîrâzî ve Kutbeddîn Râzî ve Sa'deddîn Teftâzânî ve Seyyid Şerîf-i Cürcânî ve anların etbândan 'Allâme Celâl-i Devvânî ve şakirdleri makâm-i tahkîk ve tedkîke vâsıl olup yalnız bir fende kalmadılar. Lâkin nice hâliyüzzihin kimesneler sadr-i evvelde berâyi maslahat vâki olan men' rivâyetlerin görüp haceri câmid gibi taklîd-i mahzla donup kaldı, aslını tedebbür ve mülâhaza etmeden red ve inkâr eyledi. Felsefe amelleri deyü zemme müptelâ olup yeri göğü bilmez câhil iken âlim geçindi. Evelem yanzirü fi melekûti's-semâvâti ve'l-arđ tehdidi kulağına girmeyip zemin ve eflâkta nazar-i bakar gibi gözle bakmak sandı. Devlet-i Osmâniyye evâilinden merhûm cennetmekân Sultan Süleyman Han zamanına gelince hikmet ile şeriat ilimlerini cem' eyleyen muhakkipler iştihar-daydı. Ebû'l-Feth Sultan Muhammed Han Medâris-i Şemâniyye bina edip kaanûn üzere şugl oluna deyü vakfiyesinde kayd ve Hâşîye-i Tecrid ve Şerh-i Mevâkıf derslerin tayin eylemişti. Sonra gelenler bu dersler felsefiyâttır deyü kaldırıp Hidâye ve Ekmel dersleri

okumağı mâkul gördü. Yalnız ana iktisâr nâmâkul olmağla ne felsefiyyât ve ne Hidâye ve Ekmel kaldı. ...”⁵⁰

Kâtip Çelebi'nin konuda sağlam bilgilere sahip olup bu bilgisini aynı zamanda dirayetle değerlendirebilmiş olduğu görülüyor. Onun sözlerinden anlaşıldığı üzere, herhalde, Gazâlî ile benzer düşüncede olmak felsefeye tamamen sırt çevirmeyi gerektirmemekteydi. Ya da, belki de daha doğrusu, bir çiçekle bahar gelemeyeceği gibi, bir Gazâlî ile İslâm Dünyasının tümünde, hem de uzun vâdeli ve ırak erimli olarak, felsefe aleyhtarlığının yerleşmesi hiç de gerekmebilir. Ayrıca, Fâtih'in Tehâfüt'ü incelemesi onun felsefeye değer verdiğini, felsefeye ilgi duyduğunu gösteriyor. Nitekim, medresesi müfredât programına Şerh-i Mevâkıf gibi bir yapıtı koydurmuş olması müfredât programında felsefeye ve aklî bilimlere verilen yer açısından medrese tarihinde önemli bir gelişme sayılsa gerektir. Fakat Bizans'ı yıkmayı başarmış olan Fâtih'in bu tedbirinin uzun ömürlü olmadığı görülüyor. Felsefe ile aklî bilimlere karşı çıkan zihniyet kısa süre içinde etkili olmuş ve Kâtip Çelebi'nin yakınmalarına yol açan gerileme adımını bir olup bitti halinde yürürlüğe sokabilmiştir.

İşte, bunları yapıp başaranlara Kâtip Çelebi “yeri göğü bilmez cahiller” biçiminde atıf yapmaktadır. Kâtip Çelebi'nin bu vesile ile Kur'an'dan yaptığı alıntı Kur'an'ın yedinci sûresi olan Arâf Sûresinin 184'üncü âyetindedir. Anlamı ise “Pek iyi, onlar gök ve yer âlemlerine basıret gözleriyle bakmayacaklar mı?” şeklinde dile getirilebilir. Kâtip Çelebi felsefe ile aklî bilimlere cephe almış olanları Kur'an'daki bu gibi uyarıların gerçek mahiyetini anlamamakla suçlamakta ve onların bu ibaredeki göklere ve yeryüzüne ilişkin müşahedeler yapma sözünü ineğin yere ve göğe bakması tarzında bir bakış mânâsına almış olduklarını söyleyerek onlar hakkında ağır fakat tarihin haklı çıkardığı bir ifade kullanmaktadır.

Aklî bilimler bilgisinin ve, başka bir ifade ile, bunların kazandırdığı genel kültürün medrese mezunlarımıza ne dereceye kadar canalıcı önemde olduğunu göstermek için Kâtip Çelebi'nin verdiği misallerden ikisini burada sırasıyla görelim:

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ahak*, 1280 H. baskısı, İstanbul, s. 7-8. Hocâzade ve Fâtih'in felsefeye gösterdiği ilgi için, bkz., Mübahat Türker-Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, özellikle, s. 53-54.

Birincisi şöyle: Eni, boyu, ve derinliği dörder zırâ olan bir kuyu kazma işini biri sekiz akça ücret karşılığında üzerine alıyor. Adam eni ile boyu ve derinliği ikişer zırâ olan bir kuyu kazıp ücret olarak dört akça talep ediyor. Geometri bilmeyen kadı bu talebin yerinde olduğunu söylüyor. Fakat geometri bilen kadı, haklı olarak, adama verilmesi gerekli ücretin bir akça olduğunu beyan ediyor.

İkinci misali Kâtip Çelebi'den aynen alalım:

“Kâdî-i mühendis ile gayr-i mühendis hükmüdür. Bir kimesne tûlü ve arzı yüz zırâ olmak üzere bir tarlayı âhara bey' eyleyip teslim mahallinde tûlü ve arzı ellişer zırâ iki tarla verdi. Aralarında nizâ' vâkı olup bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur deyû hükmeyletti. Sonra bir kâdî-i mühendis bulup dâvâyı dinlettiler. Nısf hakkıdır dedi. Hak dahî budur. Bunların aslını bilmek murâd eden riyâzîyât görmeğe heves eyleye.”⁵¹

Tefekkürü öğütleyen ve tefekküre dalanlara çevrelerinde ve kendi iç âlemlerinde birçok ibret dersleri bulunduğunu ifade eden âyetlere oldukça büyük sayıda olmak üzere rastlanmaktadır. Bunlar, tesbit edebildiğim kadariyle şunlardır: Bakara Sûresi (sûre 2), âyet 217, Âlu 'İmrân Sûresi (3), âyet 187, 188, A'râf Sûresi (7), âyet 175, Yûnus Sûresi (10), âyet 25, Ra'd Sûresi (13), âyet 2, 3, Na'hl Sûresi (16), âyet 11, 46, 71, Rûm Sûresi (30), âyet 20, Zümer Sûresi (39), âyet 43, Fuşşilet Sûresi (41), âyet 53, Câsiye Sûresi (45), âyet 12, Zâriyât Sûresi (51), âyet 19, 20, 49, Haşr Sûresi (59), âyet 21. Fakat bu listenin noksansız olduğu hiç bir suretle iddia edilemez. Böyle âyetlerin varlığına rağmen, İslâm Dünyasında tefekkür sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Örneğin, *ولا تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في ذات الله* sözü ile karşılaşmaktadır. Yani, Allah'ın nimetleri konusunda tefekkür ediniz, fakat zatı, yani özü, konusunda tefekkür etmeyiniz.

Tefekkür akla dayanır ve tefekkür felsefi düşünceye götürür. Oysa, İslâm Dünyasında felsefeye ve akla dayanan ve aklın özgürlüğü ile temellenen bir dünya ve evren görüşü çok zaman tutulmamış, makbul sayılmamıştır. Gerçekten, tefekkürü teşvik ve tavsiye eden âyetlere, küçük sayıda da olmamak üzere, rastlanmasına rağmen İslâm Dünyasındaki bu köklü felsefe aleyhtarlığının sürüp gitmiş olması dikkatle üzerinde durulması gereken bir olaydır.

⁵¹ Kâtip Çelebi, *aynı eser*, s. 9-10.

Derin fikirleriyle dünya çapında üne sahip olan büyük Türk düşünürü Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ölümü 1273) felsefe ile akılcı dünya ve evren görüşüne cephe aldığına ve hattâ bu olumsuz düşünce akımını destekleyip yaymakta etkili olmak için belirli bir çaba da gösterdiğine tanıklık edilmektedir. Mevlânâ felsefeciler için şöyle diyor:

فلسفیک کورشود. نور ازودورشود. زوندم سبیل دین. چونکه نکاری صنأ. ⁵²

Yani, serbest bir çeviri ile,

Felsefeci admı taşıyan o küçük insan kör olacaktır.

Işık ondan uzaklarda kalacaktır.

Dinin çiçeği, sümbülü, onun zihninde tomurcuklanmayacaktır. Çünkü, ey kendine tapılan varlık, sen o sümbülü onun zihnine dikmeyeceksin, o çiçeğin tohumunu onda ekmeyeceksin.

Mevlânâ'nın akla ilişkin şu iki beytini de bu münasebetle zikredebiliriz:

پای استدالیان چوبین بود. پای چوبین سخت بی تمکین بود. ⁵³

عقل قربان کن پیش مصطفی. حسنی الله گوکه اللهم کنی. ⁵⁴

Mevlânâ'nın evliyâ mucizeleri konusuna ilişkin bir beyti de şöyle:

اولیا را هست قدرت ازالہ. تیرجسته باز آرنش (بازگرداند) زراه. ⁵⁵

Bunların serbest çevirileri, sırasıyla, şu şekillerde yapılabilir:

(1) Mantık yoluyla çıkarsamalar yapanların bacakları tah-tadandır.

Tahta bacak ise dengeli ve güvenilir olmaktan çok uzaktır.

(2) Akli Peygamber katına kurban olarak sun.

“Tanrı (beyanları) bana yeter” de; çünkü Tanrı gerçekten yeterdir.

(3) Evliyânın Tanrıdan gelme kudreti öyledir ki

Onlar fırlatılmış oku yolundan gerisingeri döndürürler.

Kâtip Çelebi'den (1609-1657) bir kuşak kadar sonra olan kalburüstü düşünür ve ünlü şair Nâbî (1642-1712) bir taraftan

⁵² Mevlânâ, *Dvân-i Kebîr* (veya *Külliyât-i Şems-i Tebrîzî*), Tahran, Şemsî-Milâdî 1341 (1962), s. 22.

⁵³ Mevlânâ, *Mesnevî*, beyit 2128.

⁵⁴ *Mesnevî*, beyit 1408.

⁵⁵ *Mesnevî*, beyit 1669.

İlm bir lüce-i bîsahildir.
Anda âlim geçinen cahildir.
derken, öte yandan da,

Öyle bir ilme çalış kim mutlak,
Anı bir sen bilesin bir dahi Hak.
Hikmet-ü felsefeden eyle hazer.
Evliya nüshasına eyle nazar.

şeklinde konuşmaktadır.⁵⁶

Hikmet “felsefe” anlamına gelebildiği gibi, daha özel olarak “doğa felsefesi” anlamına da gelir. Nâbî burada *hikmet* ve *felsefe* sözcüklerini birarada ve yanyana kullandığına göre, *hikmet* kelimesini daha dar anlamında, yani fizik veya “doğa felsefesi” anlamında kullanmakta olmalıdır. “Doğa felsefesi” terimi çok eskidir ve eski-çağa kadar geri gider. Eskiçağ ile ortaçağ fiziğinin büyük kesimini bu doğa felsefesi, yani Aristo fiziği, Aristo’nun Fizik adlı kitabının içeriği, oluşturmaktaydı. Bu yaklaşım fizik konularının felsefi bir bağlam içinde ele alınması, yaklaşımı, idi. Fâtih’in, Medresesinde okutulmasını şart koşmasına rağmen sonradan müfredat programından çıkarılan Şerh-i Mevâkıf bu konuyu da içermekte idi.

Nâbî’nin yukarıda sunulan dördlüsünü bu düşünce tarihi ortamı içinde düşünmek gerekir. Ayrıca, bu düşünce havası içinde, burada başta sunulan beytindeki sözleri de akli bilimlerden fazla nakli bilimlere râci olsa gerektir. Gerçekten sınırsızlık ve bir tür aşkınlık (müteâl) veya ulaşılmazlık niteliğine sahip olarak vasıflandırdığı “ilim” Tanrıya ilişkin bilgiye, yani teknik terim olarak bilginin “irfan” dalına uygun düşüyor. “Anı bir sen bilesin bir dahî Hak” ifadesi de bununla âhenkli olmuş oluyor.

Çocukluk çağı Lâle Devri’ne rastlayan ve İkinci Mahmud devrinin ilk yıllarına da yetişmiş olup böylece Batılılaşma hareketimizin hazırlık devreleriyle Üçüncü Selim devrinin tümünü idrâk etmiş olan Sümbülzâde Vehbî (1717?-1809) çeşitli bilim ve sanat dalları ile bunların müntesiplerini eleştirili biçimde söz konusu ettiği “Tuhfe-i Vehbî” adlı kitapçığının “Der Fezâil-i İlm-i Şerif” başlıklı manzumesinde

⁵⁶ Nâbî, *Hayriyye, Külliyyât-ı Nâbî*, İstanbul 1292 H., s. 13, 14.

İlm u irfan sebab-i rif'attır.
Âlim olmak ne büyük devlettir.

diyor. Bundan sonra da "Der İlm-i Hikmet" bahsinde şunları söylüyor :

Gizlidir hikmet-i Rabb-i Müteâl.
Hükemâ sözleridir vehm ü hayâl.
Görünür gerçi muvafık akla.
Ekseri lîk muhâlif nakla.
Göresin şerh-i Mevâkıfta tamâm
Reddeder anları hep ehl-i kelâm.
Felsefiyyâta tevaggul etme.
Rûz u şeb ânı teemmül etme.
Felekiyyât ü tabiiyyâtı,
İnfiâl ü kem ü keyfiyyâtı
Okuyup ben dahî keyf etmiş idim
Felsefî mesleğine gitmiş idim.
Cümle burhanlarıdır nâmevsûk.
Hişmet-i Hâliki bilmez mahlûk.
Anı ne sâhib-i kaanûn anlar.
Ne Arestû ne Felâtûn anlar.
Ol erâcif-i uçûl-i aşere
Sığacak nesne mi akl-ı beşere?
Arazi, cevheri, bulsan alma.
Fikr-i sûretle heyûlâ kalma

Sünbülzâde Vehbî'nin geometri hakkında söyledikleri de şöyle :

İtibâr eyleme pek hendeseye.
Düşme ol daire-i vesveseye.
Bakıp eşkâle mukarnes diyerek,
Ya murabba' ya muhammes diyerek,
Düş olup dâire-i efkâra,
Mâ-hasal, dönmeyesin perkâra.
Hatt u adlâ' sözü dâiyedir.
Sanma kim eğlenecek zâviyedir.
Marifettir sözümüz yok ammâ.
Bilegitsun anı mimar-ı bina.⁵⁷

⁵⁷ Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye-i Vehbî, Külliyyât-i Vehbî*, Bulak 1253 H., cildin son kitabı, s. 4, 6-7. Sünbülzâde'ye bu vesile ile dikkatimi çektiği için Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. İsmail Ünver'e müteşekkirim.

Böylece, tefekkürü öven ve öğütleyen âyetlere ve, yine, Peygamber'e atfolunan ve bilgi ile tefekkürü öven birtakım ilginç özlü sözlerin varlığına rağmen, felsefe ve genellikle aklı bilimler İslâm Dünyasında büyük bir itibar kazanamadı. Bunların lehinde sözler söyleyenler oldu. Hattâ aklı bilimlerin dil sınırını aşmalarına ve bir tür uluslararası geçerlik statüsüne sahip oluşuna dikkati çekenler oldu.⁵⁸ İşte Kâtip Çelebi aklı bilimlerin önemini bir kültür politikası çerçevesi içinde sistemli olarak ileri sürmek bakımından asırların yetiştirdiği bu gibi kişiler arasında da temayüz etmekte, seçkinlik göstermektedir.

İslâm Dünyasında erken çağlardan itibaren, aklı bilimler müntesipleri meşgul oldukları bilim dallarını överken hadislere ve özellikle âyetlere atıflar yaparlar. Fakat dikkate değer ki bunlar hiç bir zaman astronomiyi, coğrafyayı, ya da tabii bilimleri Kur'an'la ve hadislerle temellendirmeye çalışmamışlardır. Yani Müslümanlığın kutsal kitabını hiç bir zaman bir astronomi ya da coğrafya kitabı yerine koymak yanılığısına düşmemişlerdir. Aynı suretle, tıb da Tıbb-ı Nebvî'den bağımsız tutulmuştur. Oysa, daha önceleri Hıristiyan Dünyasında kutsal yazılara dayanılarak bir astronomi ve bir coğrafya bilgisi kurulmaya çalışılmış, tıb da, bilimsel Yunan tıbbı bir yana itilerek, dinsel ve sihirselleştirilmiş tıbbı yer yer karışma durumuna girmiştir. Bütün bunların sonucu olarak Hıristiyan Dünyası Karanlık Çağa girmiştir. Bu çağda, Helenistik çağ'ın *asklepiyon* olarak adlandırılan şifa tapınaklarının bir tür devamını teşkil eden *nozokomiumlar*, yani Doğu Roma İmparatorluğu hastahaneleri de, İslâm Dünyasında geliştirilen hastahanelerin zıddına, dinsel tıbbı ve mucize tedavilerini devam ettirmek iddiasındaydılar.

İslâm Dünyasında ilkin, Mu'tezililer başta olmak üzere, kelâmcılar, ve yine özellikle Kindî (dokuzuncu asrın ikinci yarısı) ve onuncu asrın ikinci yarısında faaliyet göstermiş olan İhvânü's-Şafâ gibi doğa felsefecileri bilim ve doğa felsefesi ile İslâm Dünyasının dinsel atmosferi arasında sıkı bağlar kurmayı denemişlerdir. Bütün bunlar sonucunda, İslâm Dünyası özellikle Yunanca ile Sanskritçeden yapılan çevirilerle kazandığı bilgiler sayesinde ilkin bilime değer vermek konu ve doğrultusunda birhayli yol aldı ve bilime az çok dayalı bir tefekkür sayesinde zamanın en üstün uygarlığını kurmakta büyük

⁵⁸ Bkz., yukarıda, s. 313, not 4.

başarı gösterdi. Fakat çeşitli bilim dallarında kazandığı bu bilgilerle felsefi tefekkür ve bilim üzerine kurmayı denediği dünya ve evren görüşünü dinine uygun biçimde toparlayıp bütünleştirmeye, din ile felsefeyi kesin olarak uzlaştırmaya çalıştığında birtakım düş kırıklıklarına uğradı.

Bunun bir sonurgusu, yani dolambaçlı yollardan bir sonucu olarak, felsefi düşünüm veya tefekkür ile kuramsal ve arı bilimin itibarı ve saygınlığı konusunda İslâm Dünyası, genel olarak, birtakım şüphelere düştü. Bir felsefe-din terkiibini geçerli sayma durumuna giremediği gibi, felsefe ile kuramsal ve arı bilime din yanında ayrı ve özgür bir yaşam hakkı tanıma aşamasına da ulaşamadı. Yine, bilimsel ve akla dayalı bir evren görüşü yerine sihirselsel bir dünya görüşü İslâm Dünyasında daha geçerli olma durumunda kaldı. İslâm dininin ortaya atılışında mucize fikri Mûsâ ile İsâ'nın dinlerini savunup pekiştirmelerinde mucize fikrinin işgal ettiği yere kıyasla oldukça geri plânda bulunmasına rağmen, mucize görüşünü, doğaüstü ve doğadışı güçlerin tabiat olaylarında etkili oldukları düşünce-sini, İslâm Dünyası Batı Avrupa geçortaçağına kıyasla daha büyük ölçüde benimseme ve vurgulama durumuna girdi.

Öte yandan Batı Avrupa, onikinci yüzyıl içinde Arapçadan yaptığı sistemli ve programlı çeviriler yoluyla İslâm lâik tefekkürüne tevarüs etti. Fârâbî, İbn Sînâ, Gazâlî, ve İbn Rüşd gibi düşünürlerden büyük ölçüde yararlanarak ilkin onüçüncü asırda Aquino'lu Saint Thomas ile bir felsefe-din terkiibine ve uzlaştırılmasına, sonra da, ondördüncü asırda, nominalistlerin etkisi altında, dinden bağımsız bir felsefi tefekküre özgür hayat hakkı tanıma aşamasına ulaştı. Bütün bunların bir sonucu olarak, onüçüncü asırdan itibaren, belki medreseden de esinlenilerek yaratılmış olan ortaçağ üniversiteleri felsefi düşünceyi, Öklid geometrisini, Batlamyos astronomisini, ve Aristo fiziğini müfredat programına resmen kabul etti. Böylece de, bilim ve felsefeye toplumun en kültürlü ve nüfuzlu zümresini teşkil eden din adamları büyük bir itibar göstermeye başladılar.⁵⁹

Gerçekten, geçortaçağ Avrupasında küçük rütbeli papaslardan piskopos ve kardinallere kadar bilim ve felsefe ile ilgilenmiş ve kalburüstü başarı örneği vermiş kimselerle pek de seyrek olmamak üzere karşılaşmaktadır. Ayrıca, bu durumun Onikinci Asır Rönes-

⁵⁹ Bkz., yukarıda, not 39.

sansından öncesine giden kökenleri bulunduğu söylenebilir. Şöyle ki, Hıristiyanlık Yunan felsefesi kültürünün birtakım izlerini taşıyan ve onu az çok canlı tutan bir düşünce ortamı içinde doğdu. Bu nedenle, ondan bazı izleri Kilise büyüklerinin o erken tarihlerde gelenekleştirmeleri misalleri doğup ortaya çıktı. Ayrıca, Karanlıkçağın ağır düşünümsel havasına rağmen, bu çağda Roma tipi ansiklopedik eserler çok özet bazı bilgilerin unutulmamasını sağlamış, *trivium* ile *quadrivium*, yani gramer, retorik, ve diyalektik ile aritmetik, geometri, astronomi, ve müzik türünden aklı bilim alanlarında cılız bazı bilgileri resmen ayakta tutmuş, ve, yine, bilim ile felsefenin, bu mütevazı ölçüleriyle de olsa, dinin hizmetkârı oldukları tezinin benimsenerek yürürlüğe girmesini ve Onikinci Asır Rönessansına bir temel entellektüel kültür ön hazırlığı teşkil etmesi durumunu yaratmıştır.

Batı Avrupa'nın geçortaçağ sonlarında bilime ve felsefî tefekküre verdiği bu değerlerin bir neticesi olarak, bir süre sonra, Avrupa'da Kopernik ile Paracelsus, Vesalius, ve Galile gibi bilim adamlarının elinde modern bilim doğmaya başladı. Bazı büyük keşifler ve beklenmedik yenilikler karşısında Kilise tutumunu yeniden ayarlamayı denedi ve Kopernik sisteminin karşısına dikilmek teşebbüsünde bulundu. Fakat çok geçmeden, böyle davranışların itibar kırıcı olmaktan başka sonuç vermeyeceğini görerek kendini toparlamaya ve bilime fuzûlî müdahalelerden kaçınmaya karar verdi.

İslâm Dünyası ise geçortaçağ başlangıcından itibaren ortaya çıkan yeni durumda Batı'nın tutumunu değerlendiremedi ve ona ilgisiz kalmaya karar verdi. Fâtih zamanında Batı üstünlüğü henüz günlük insan faaliyetlerinde etkisini sarahatle hissettirecek bir boyuta ulaşmamıştı. Fakat, çok geçmeden, İslâm Dünyasının, durmadan ve azar azar artan bir hızla ilerleyen Batı karşısındaki ezikleşme durumunu telâfi yoluna girmesi gerekecekti. Bunda Osmanlı Devleti, dünyanın İslâm Âlemini de içine alan büyük bir kısmına öncülük etti. Kâtip Çelebi'nin oldukça erken bir tarihte büyük bir isabetle yaptığı durum değerlendirmesi, görüldüğü üzere, her türlü takdirin üzerinde idi. Fakat öğütlenen bu bilim ve kültür politikası lâayık olduğu takdiri görmedi, göremedi.

Osmanlı İmparatorluğu ve daha genel olarak İslâm Dünyası bilimin karşısında uzun vadeli olarak hiç bir kuvvetin duramayacağını bir türlü hakkıyla ve konunun tazammun ettiği birtakım ince ayrıntı noktalarıyla takdir edemedi. Aslında, ibret dersleriyle tekrar tekrar

karşılaşılmaktaydı ve meselenin eninde sonunda gelip bilgede düğümlendiği gerçeği hayal meyal sezilmekteydi. Fakat meselenin önemi gerçek boyutuyla ve mahiyetinin özel çizgileriyle bir türlü anlaşılama-maktaydı. Çekilen bu güçlükte ise tevarüs edilen tinsel ve düşünümsel kültürün büyük payı vardı.

1673 yılına, yani Kâtip Çelebi ile aynı asra ve Kâtip Çelebiden biraz sonrasına ait bir belge de bu konuya ışık tutacak bir mahiyet taşısa gerektir. Kayseri ile Maraş ve Antep ile Ankara'ya bu yıl içinde gönderilen bir talimat varakasında şöyle yazılıyor:

“Kayseriyye ve Mer’aş kadıları izzetlü efendiler ve Aynâtâb ve Ankara’da nâibü’ş-şer’ olan efendiler. İkrâm ile dua ve senâdan sonra inhâ olunur ki ol taraflarda müftî ve müderris ve şeyh ve vâiz ve hatîb ve imâm olanlar talebelerine ulum-i dîniyyeyi tertib-i şer’ üzere ta’lîm ve tefhim edip sair ulûm üzerine ilm-i dini takdim edeler. Ulûm-i dîniyyeyi tekml etmedikçe gayri ulûm-i zâideye mübâşeret olunmaya. . . .”⁶⁰

Kâtip Çelebi'nin bir çağdaşı olan Jean Thévenot adlı bir Fransız seyyahı 1655–1656 yıllarında Türkiye'ye bir seyahat yapmış ve yazdığı kitapta izlenimlerini dile getirmiştir. Feyzioğlu'nun ifadesiyle:

“Jean Thévenot bilinen bütün Doğu ve Batı dillerinden farklı orijinal ve güzel bir dil olan Türk dilini övmüş, Türklerin dinî hukuk alanında bilginler yetiştirdiklerini, şiir alanında başarılı olduklarını ve çok güzel eserler yazdıklarını, Türkler arasında ilm-i nücum (astrolojiye) meraklı kimselerin bulunduğunu, fakat bilime pek önem vermediklerini yazıyor. Thévenot'nun eserinin 1965 baskısını düzenleyen François Billacois bu konuda kitaba eklediği notta şöyle diyor: Thévenot Batı karşısında Türk kültürünün zayıf noktasını keşfetmişti. İlâhiyatçı ve şair Türklerin müspet bilimleri ve teknikleri ihmal ettikleri gözünden kaçmamıştı.”⁶¹

Thévenot Türk dili için şöyle söylüyor:

“Türk dili müstakil ve özgün bir dildir, yani tanıdığımız Batı ve Doğu dillerinin hiç birinden türetilmiş değildir. Gayet önemli ve

⁶⁰ Osman Ersoy, *Türkiyeye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, 1959, s. 25.

⁶¹ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk Yolu : Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol”, *Atatürk Yolu*, düzenleyen: Turhan Feyzioğlu, Otomarsan Kültür Yayı, İstanbul 1981, s. 17-18. Bkz., Jean Thévenot, *L'Empire du Grand Turc, Vu Par un Sujet de Louis XIV*, 1656, yeni baskısı, ed. François Billacois, Clement Lévy yayını, Paris, 1965, s. 102-103.

güzel bir dildir ve öğrenilmesi kolaydır; fakat hiç de yeterli ölçüde gelişmiş olmayıp Arapça ve Farsçadan ödünç aldığı birçok kelimelerin karşılıklarına sahip değildir. Mamafih, aldığı bu yardım ve bezemelerle bu dilin çok gelişmiş ve zengin olduğu söylenebilir.⁶²

Bilim konusunda Thévenot, bir başka vesile ile şöyle yazıyor:

“Türkler bilime karşı az ilgi göstermekte olup okuyup yazmayı öğrenmekle yetinirler ve gerek dinlerine ilişkin olmayan ve gerekse dinin kapsamı içinde bulunan faaliyetlerini düzenleyen hukuklarını ihtiva eden Kur’an üzerinde sık sık çalışmalar yaparlar; bazı kimseler ayrıca astrolojiye ve biraz da diğer bilimlere karşı ilgi gösterirler.⁶³

Ondokuzuncu yüzyıl başında yazdığı kitabında Thomas Thornton şöyle diyor:

“Her Türk efendisi bazı gerekli bilgi unsurlarıyla ve hattâ insan zihninin süsü sayılabilecek birtakım ek bilgilerle donatılmaktadır; ve yine, hiç değilse hükümet merkezinde, eğitimin bir asgarî ölçüsünden mahrum bırakılan çocukların sayısı oldukça küçüktür. Mamafih, yine de Türk eğitiminin unsurlarını ve amaçlarını oluşturan hususların, aslında, insanı gerçek bilgiden uzaklaştırmakta olduğunu kabul ve teslim etmek icab eder. Yokluğu en yetenekli doğa felsefecisinin araştırmalarının kusurlu olması sonucunu doğuracak olan aletler hakkında Türkiye’de ya hiç bir bilgi mevcut bulunmamakta ya da bunlar sadece oyuncaklar olarak tanınmaktadırlar. ... Teleskop, mikroskop, elektrik üretme makinesi ve bilimsel araştırmaya yardımcı diğer araçlar gerçek kullanılışlarıyla burada tanınmamaktadırlar. Hattâ gemici pusulası bile denizcilerince tamamen yaygın bir ölçüde kullanılmamakta olmaktan başka bu aletin genel amaçları da bunlarca hakkıyla anlaşılmış durumda değildir. Bu şartlar altında, son iki asrın çaplı keşifleri temeline dayanılarak âdetâ yenibaştan yaratılmış durumda olan gemicilik ile astronomi, coğrafya, tarım, ve kimyanın, ve tümüyle sanayiî buralarda ya hiç mevcut olmadığı ya da verimsiz ve modası geçmiş eski usullerle yürütülmekte olduğu hususu kendiliğinden ortaya çıkar.”⁶⁴

⁶² Thévenot, *aynı kitap*, s. 102.

⁶³ *Aynı kitap*, s. 165.

⁶⁴ Thomas Thornton, *The Present State of Turkey*, Londra 1807, s. 12-13.

Asrın ortalarında ise James Porter şunları yazıyor:

“Bizim çocuklarımızın okullarımızda öğrendiklerinin, örneğin genel tarih, coğrafya ve tabii bilimler gibi konuların Türklerin sahip olduğu bilgiler arasında yer almadığı bir gerçektir. Fakat buna rağmen, bir eğitim sistemine sahipler ve öğrenim için bizim harcadığımız süreden bile şüpheye yer bırakmayacak şekilde daha uzun olan bir süre sarf ediyorlar. Bilgileri yeter derecede zengin değilse, bunun sebebi onların Kur’an’dan üstün hiç bir şey bulunmadığı düşüncesinde oluşudur. . . .”⁶⁵

Bu konuların, bütün sorun ve aşamalarıyla, birinci elden kaynaklar yardımıyla yeter derecede ayrıntı bilgisi ışığında dikkatle incelenmesi büyük bir önem taşır. Fakat konuyu genel çizgileriyle şu şekilde özetlemek mümkündür: Medrese sisteminin bir yüksek öğretim müessesesi olarak İslâm Dünyasında kurulması çok önemli bir olaydır. Ancak, bu kurumun büyük bir noksanı vardı. Bu da müfredat programında aklı bilimlere yeterince yer verilmemiş olmasıydı. Bu bakımdan Türk-İslâm Dünyasında onüçüncü asırda ve Fâtihi ile Kanunî zamanlarında bazı istisnâî örneklerle karşılaştığı görülmekte ise de bunlar genellikle temel değişmelere yol açmadığı gibi uzun ömürlü de olmamıştır. Anlaşıldığına göre, tersine, ve belki de Batı Avrupa’daki olumlu gelişmeler karşısında bir tepki olarak, bir bağınazlık veya taassup havası içine de girilmiştir. Bu sonucu Kâtip Çelebi’nin aklı bilimleri geri plâna itme eğilimini söz konusu ederek yaptığı yakınlardan da çıkarmak ya da kısmen tahmin etmek mümkündür.

Herhalde bir gerçek olarak ortaya çıkan bir husus şudur ki, Batı biliminin ve Batı okul ve üniversiteleri müfredat programlarının aklı bilimlerle ilgili kısımlarının yurda sokulmasını da medrese kökenli aydın tabaka yadırgamış, kısmen olsun tedenni etmiş olan medrese sisteminin ondokuzuncu asırda bile aklı bilimlerle donatılması pek sözkonusu olamamıştır. Medreselerimiz yanında, Batı tipi okulları ayrıca kurmamız gerekmiştir.

Medresenin yetiştirdiği aydın zümrenin bu gibi olumsuz eğilimlerini, anlaşıldığına göre, ancak yenilik ve reform taraftarı hükümdarların otoritesiyle telâfi etmek mümkün olabilmekteydi. Nitekim,

⁶⁵ James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondences of Sir James Porter*, ed. George Larpent (2 cilt), Londra 1854, cilt 2, s. 140.

büyük bir otorite ve disiplin kurabilmiş olan Mehmed Ali Paşa bir ara Mısırdaki bu gibi reformları İstanbul'dakine kıyasla daha enerjik ve daha başarılı bir biçimde uygulayabilmiştir. Bu bakımdan, bizim Batılılaşmamızı belki Japonya'nın Batılılaşma hareketi ile kıyaslamak da yararlı olabilir. Çünkü, anlaşıldığına göre, Batılılaşmayı bizden daha başarılı bir biçimde yürütebilmiş olan Japonya'da Batılılaşma hareketinde yerleşmiş gelenekler bakımından belirgin bir yadırgayış ya da bağdaşmazlık durumu ile karşılaşmamıştır.

Kısaca ifade edilecek olursa, demek ki, ortaçağdan kalma geleneklerimize, hattâ onların da biraz yozlaşmış şekillerine göre, bizim münevver sınıflarımızın yetişme tarzlarının bizim etkin ve verimli bir Batılılaşma politikası uygulamamızı olumsuz yönde etkilemiş olduğu kesinlikle söylenebilir. Çünkü bazı somut misaller ışığında gördüğümüz üzere, bizde esasen çok olumsuz bir vasıf hasbî veya özgecil bir bilimsel tecessüs ve araştırma faaliyetini desteklemeye hazır olmaktan uzak oluşumuzdu. Yani, uygarlık yaratma ve geliştirme açısından en etkin bir temel faaliyet türü bizde sadece en zayıf bir faaliyet türü olmakla kalmıyordu. Bu, aynı zamanda, hoş görülmeyen bir faaliyet türüydü de. Fakat arı bilimde araştırmayı bir tarafa bıraksak da, aklı bilimler, yani fen bilimlerinin sadece okullarımız müfredat programlarına Batı örneklerine yakın bir ölçüde alınması bile bizim o zamanki aydın zümremizin yadırgadığı bir teşebbüs mahiyetini taşıyordu.

Herhalde bu gibi düşüncelerin ve daha da kapsamlı birtakım mülâhazaların etkisiyle, ondokuzuncu asrın ikinci yarısında ve yirminci asrın Atatürk zamanını da kapsayan ilk kısımlarında münevver din adamına ihtiyacın önemi üzerinde sık sık durulmaktaydı. Buna rağmen medrese sistemimizin aklı bilimlere programlarında genişçe bir yer ayırmak gibi bir tedbire başvurmamış olması bu açıdan da dikkat çekicidir. Oysa, bu yazıda müteaddit defalar vurgulandığı üzere, aklı bilimlere müfredat programlarında yeterli bir yer ayırmakla da iş bitmemekteydi.

Ondokuzuncu asrın ortasına çok yakın bir zamanda İstanbulu ziyaret eden Charles Mac Farlane Tıbbiye'de çok cömert ölçülerde donatılmış bir fizik laboratuvarının varlığını haber veriyor ve bunun fiziği denel yöntemlerle öğretmeye tamamen yeterli bir laboratuvar

olduğunu söylüyor.⁶⁶ Bu, öğretim faaliyeti hakkında verilmiş bir bilgidir. Ancak, sadece tıp alanını özellikle ilgilendirmekte, onun da temel bilimlerde hazırlık kısmını kapsamaktadır. Araştırma faaliyeti, ve özellikle saf veya arı bilimde araştırma ise öğretim faaliyetine denk sayılamaz. Öğretim araştırmanın vazgeçilmez bir gerek şartı, bir önşartıdır. Fakat hiç bir suretle bir yeter şartı değildir. Şu halde, bundan yirmi yıl kadar sonrasına, İstanbul Üniversitesinin açılması olayına böyle bir arayış içinde dönerek, bu törendeki açılış konuşmalarını ve özellikle burada tümü ile ekte sunulan konuşmayı daha ayrıntılı olarak gözden geçirelim.

Safvet Paşa aklı bilimlerdeki terakkiden söz ederek bu ilerlemenin fikir alışverişi ve tartışmaya dayandığını söylüyor. Fakat bundan Avrupa'daki yoğun bilimsel araştırmaya ayak uydurarak ona aktif bir biçimde katılma anlamını çıkarmak pek mümkün görünmüyor. Esasen, yeni kurulan İstanbul Dârülfünûnu'nda bilimsel araştırma yapılmasının daha sonraları için öngörüldüğüne, ya da böyle bir araştırmanın teşvik edileceğine işaret eden herhangi bir beyanla da bu konuşmalarda karşılaşılıyor. Kaldı ki, İstanbul Üniversitesi, gayet tabii ki, bir dereceye kadar kâğıt üzerinde kurulmuş olacak, öğretim faaliyetinin normal denebilecek asgarî ölçüleri bulması için de bir süre beklemek gerekecekti. Nitekim, 1870'teki bu açılışından sonra müteaddit gelişme evrelerinden geçmiş olmasına rağmen, yine de, kuruluşundan altmış yıl kadar sonra, İstanbul Üniversitesinin modernleşmesi yolunda, Atatürk zamanında, yeniden bir hamle yapılmasına ihtiyaç duyulacaktı.

Safvet Paşa'nın bu yazıya bir ek olarak aşağıda metninin tamamı sunulan bu nutkunda Batılılaşma hareketimizin kültür ve tefekkür tarihimize taşıdığı büyük önemi beklenmedik bakımlardan su yüzüne çıkarmaya yardımcı olabilecek başka bazı önemli ipuçlarıyla da karşılaştığını görüyoruz. Safvet Paşa örneğin şöyle söylüyor :

“Bulduğumuz asrı iptidâ-i hilkatten bu âna değin mürûr eden ezmân ve a'sâra gıptafermâ eden vapur ve telgraf-i elektrik misillü hayretfzâ-i ukuul olan ihtirâât-i acîbe mahz fenn-i hikmet-i tabiiyyenin ilerlemesiyle vücûda gelmiş âsâr-i celiledendir ve bu gördüğümüz garâibden mâ'adâ daha nice ihtirâât mevcut olup, bunlar

⁶⁶ Charles Mac Farlane, *Turkey and Its Destiny, The Results of Journeys Made in 1847 and 1848*, Londra 1950, (2 cilt), cilt 2, s. 263.

peyderpey tesâdüf olundukça görülmekte ve keyfiyyet-i icâd ve ihtirâi mûcib-i taaccüb ve hayret olmaktadır. Gerçi marifet-i hakaayık-ı eşya kuvve-i müdrike ve ukuul-i zaffe-i başeriyyeye mestûr olup künh ve hakikat-i mükevvenâta kesb-i vukuuf derece-i istihâlede ise de nice müfred zannolunan anâsırın keyfiyyât-i haqîkiyyesi işbu fûnûn-i celîle vasıtasıyla bilinip bu cihetle derece-i kudret ve azamet-i ilâhiyye bir kat daha taayyün eylemiştir. Zılâm-i cehl ve nâdânide kalan efrâd-i beşer yalnız meşhûdâta nazarla ... bulunduğumuz küre-i arza nice milyon seneler ve saatler ve günlerle bu'du olan sevâbit ve seyyârât ve nücûm-i bîidâdı pek yakın zan ve kıyâs eyler. ...”⁶⁷

Yine, kendisinin şu sözlerini burada kaydedelim :

“Evveleminde mekâtib-i rüşdiyye ve badehû i'dâdiyye-i mülkiyye ve sultâniyyede ulûm ve fûnûn-i mürettebeyi tahsil ile şehâdetnâme alıp çıkacak şâgirdândan tahsilât-i vâkıa-i ilmiyye ve malûmât-i mütenevvia-i müktesebelerini bir kat daha ikmâl etmek isteyenler için dahî dârülfünûn nâm ve ünvaniyle bina inşa olunup hey'et-i vükelâ-i fihâm hazerâtının bizzât küşâdı resminin icrâsında buldukları işbu medrese-i ilmiyyenin te'sisiyle tahkîm-i esas-i medeniyyet-i sahîhaya himmet buyurulmuştur. ...”⁶⁸

Eskiden basit sanılan bazı maddelerin bileşik olduğunun anlaşılmasını Safvet Paşa'nın bu nutukta söz konusu edecek kadar önemli bulması dikkati çekiyor. Gerçekten ondokuzuncu asır birçok yalınç ögenin keşf edildiği bir çağdır. Burada Safvet Paşa özellikle Aristo'nun dört temel unsurundan su ile havaya atuf yapmakta olabilir. Azot ile oksijen 1774'te keşf edilerek havanın basit bir madde olmadığı ortaya konmuş, bir süre sonra da suyun oksijen ile hidrojenle oluştuğu meydana çıkmıştı. Öte yandan, ayrıştırılamayan maddelerin basit olduğu ilkesine dayanılarak çamaşır sodası ile potasın, yani potasyum karbonatın, yalınç öge olmaları gerektiği düşünülmüştü. Fakat buna rağmen, bunların basitliği sorununa ilişkin olarak bazı sebeplerle şüpheler uyanmış ve nihayet bunlar 1807'de ayrıştırılarak sodyum ile potasyum keşf edilmişti. Binanaleyh, söz konusu beyaniyle Safvet Paşa'nın bunları özel olarak kast etmiş olması mümkün görünüyor. Aynı şeyi kalsiyumun doğada karşılaşılan bazı bileşikleri

⁶⁷ Aynı yazı (“Dârülfünûn'un Küşâdı”), bkz., yukarıda, not 22, s. 1, sütun 3.

⁶⁸ Aynı yazı, s. 2, sütun 2-3.

için de düşünebiliriz. Tuzruhu ile klorun bileşik madde olup olmadıkları konusu da, aynı sıralarda bir süre tereddüt uyandırmış bulunuyordu. Bunlara da burada bir atıf yapılmakta olabilir. Durum şayet gerçekten böyle ise, arada birçok başka yalınç ögeler keşfedilmiş olmasına rağmen, Safvet Paşa'nın, nutuk yılına yakın yeni keşiflerden fazla, üzerlerinden en aşağı elli altmış yıl geçmiş keşiflerden burada söz ettiği anlaşılıyor olur.

Vapur kelimesi Fransızcada gerek buhar ve gerekse buharlı gemi anlamına gelen *vapeur* sözcüğünün aynen kabulü ile dilimize maledilmiştir. Gemileri buharla çalıştırma denemeleri 1773'ten öncesinde başlamıştır. Ancak, iktisadî bakımdan verimli ve kullanışlı vapurlar takriben 1810'da, okyanuslarda dahî seyrüsefere elverişli buharlı gemilerin ortaya çıkması ise 1840'lı yıllarda başlar. Elektrikli telgrafa gelince, bunun ilk örneklerinden biri ve belki en önemlisi 1833'te Göttingen'de Karl Friedrich Gauss'ın rasathanesi ile Wilhelm Edward Weber'in laboratuvarı arasında ve arzsal mıknatıs konusunda hemzaman gözlemler yapmak maksadiyle kullanılmaya başlanmış bir telgraf aletidir. Bu vesile ile Safvet Paşa'nın telgrafın icatının *arı* veya *saf* fizik bilimindeki çalışmalara dayandığını ifade etmesi gerçekten ilginçtir.

Sabit yıldızların ve gezegenlerin, yeryuvarlağından milyonlarca yıllık mesafelerde buldukları yolundaki ifadesine gelince, Safvet Paşa'nın bu süreye ilişkin olarak bir hızdan söz etmemiş olması ve sabit yıldızlarla gezegenleri bir arada söz konusu etmesi, konunun onun zihninde oldukça müphem olduğunu göstermektedir. Mamafih, yine de, onun bu beyanı 1838 yılında Königsberg Rasathanesi müdürü Friedrich Wilhelm Bessel'in bir sabit yıldız paralaksım ve bu yoldan mesafesini, tarihte ilk defa olarak, kesinlikle ölçüp belirlemeyi başarmış olmasına yapılmış dolaylı ve müphem bir atfa benziyor. Gerçekten bu olay bilim dünyasında geniş yankılar yapmıştı.

Akıllara hayret verici birtakım keşif ve ihtiraların temelinde arı bilimin yer almakta olduğuna Safvet Paşa'nın kısa da olsa işaret ettiği, ve hattâ arka arkaya üç defa buna atıf yapışı yanında, İstanbul Üniversitesinin açılmasıyla sağlıklı uygarlığın temelini pekiştirilmiş olduğunu ifade etmiş olması da, daha önceki Mühendis-hânelerle Tıbbiye-i Şâhâne de özellikle dikkate alınınca, çok anlamlı ve üzerinde durulmaya değer bir nokta mahiyetine bürünmektedir. Fakat öte yandan da, Safvet Paşa'nın, insan aklının kâinatın

gerçeklerine, doğanın sırlarına hakkıyla nüfuz etmeye yeterli olmadığını söylemesi ve bilim alanında Avrupa ile yapılacak işbirliğini “müdâvele-i efkâr”, yani fikir alışverişi, biçiminde dile getirmesi, Batı’ya bilim alanında yetişilmesinin 1870’de henüz bizim için uzak bir rüya gibi bir şey olduğunu sarahatle göstermektedir. Ulaşılması arzulanan hedef mütaharrikti ve bu hedefin hareket hızı bizimkinden büyüktü. Bundan ötürü, aradaki mesafe küçüleceğine, bizim Batılılaşma hareketimize rağmen, 1773’ten beri birhayli büyümüştü. Yani, temel bilim müktesebâtı ve bilimsel araştırma temposu bakımından durum böyle idi. Avrupa’yı bazı bakımlardan taklit ediyorduk; eğitimini ve endüstrisini almaya çalışıyorduk. Fakat eğitim ve özellikle endüstri, büyük ölçüde, bilim ağacının meyveleridir. Daha önce de söylendiği üzere, biz ağacını doğru dürüst dikmeden meyvesinden yararlanmaya ve üreticisiyle yarışmaya heves ediyorduk. Bu, taşıma su ile değirmen döndürme gayretine benziyordu.

Fakat içinde bulunulan söz konusu zihniyet, yani Batılılaşmamızın bilim ve kültüre yönelik oluşturuçu ögesi, yine de, bu akımın şimdiedek üzerinde pek durulmamış sağlıklı bir veçhesini dile getirmekteydi. Yani nicelik itibariyle yetersiz de olsa, Batılılaşmamızın bilime ve tefekküre dönük bir ögesi bulunması onun çok olumlu bir vasfını oluşturmaktaydı. Nitekim, bu zihniyetin bir belirtisi olarak, ondokuzuncu asrın ikinci yarısı içinde başka bazı önemli okulların açılması yoluyla Avrupa ile aradaki mesafenin kapatılmasına gayret edildi. Fakat arı ve temel bilim araştırmalarına gerekli önemin verilmesi ya da böyle bir zihniyetin kuramsal olarak da olsa yerleşmesi durumuna Cumhuriyet döneminin başlamasına kadar geçen süre içinde, pek şahit olamıyoruz.

Böylece, Batılılaşmamızın Atatürk aşamasına gelmiş oluyoruz. Samsun’da 22 Eylül 1924’te İstiklâl Ticaret Mektebinde öğretmenlere hitabederek yaptığı konuşmada Atatürk tek cümlelik özeti yaygınca bilinen şu sözleri söylemiştir :

“Dünyada her şey için, maddiyât için, maneviyât için, hayat için, muvaffakiyet için, en hakîkî mürşid ilimdir, fendir; ilim ve fennin haricinde mürşid aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir. Yalnız, ilim ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrâk etmek ve terakkîyatını zamanında takibeylemek şarttır.”

Atatürk’ün burada ilim ve fen sözcüklerini ayrı ayrı kullanması, bilimin fen bilimleri kısmını vurgulamak, ya da geniş anla-

myla bilimin her iki kesimini de ayrı ayrı vurgulamak istediğini gösteriyor. İlim kelimesi Arapçada ve Osmanlıcada çok geniş anlamlıdır. Bu bakımdan, Atatürk, bu geniş alan içinde en güvenilir bilgi dallarını temsil eden matematiği ve denel araştırmaya dayalı bilim-leri özellikle kast ettiğine, fakat alanın diğer kısımlarını da ihmal etmek istemediğine dikkati çekmiş oluyor.

Gerçekten, fen sözcüğü, fen fakültesi ve liselerdeki fen kolu gibi kullanılışlarıyla kesin bir biçimde anlamlandırılabilir. Fen sözcüğünün teknolojiye kayan bir anlamı olduğunu düşünmek mümkün olabilir. Fakat, fen fakültesi ve lise fen kolu gibi kullanılışlar kesinlikle teknolojiyi dışlarında bırakmaktadırlar. Fen sözcüğü Arapçada aslında “bölüm” ve “kısım” gibi anlamlara gelir. Fakat, kitaplarda bu gibi bölüm veya kısımlar, genellikle, ele alınan bilimlerin veya bilgi alanlarının birtakım kısım ya da dallarına işaret ettiklerinden, özellikle Osmanlıca’da fen kelimesinin “bilim dalı” anlamında yaygınca kullanılmaya başladığı tahmin edilebilir. Bu özel anlam kazanma durumu belki de Batılılaşma hareketimizin başları sırasında pekiştirilmiş olabilir. Çünkü o sıralarda ihtiyaç duyulan kitaplar daha fazla Avrupa’nın fen bilimleri konusundaydı. Fakat gerçek durum ne olursa olsun, Safvet Paşa’nın İstanbul Darülfünûnu’nu açış konuşmasında *fen* sözcüğünün Atatürk zamanında ve günümüzde sahip olduğu mânaya uygun bir anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Esasen, dikkat edilirse, Osmanlıcada üniversite sözcüğünün karşılığı olarak da dârülfünûn yani “fen evi” “çeşitli fen dallarının okutulduğu yer” anlamında bir kelime veya terim düşünülmüş, kabul edilmişti. Oysa, üniversite veya dârülfünûnun teknoloji ile yakın bağı bulunmamaktadır. Buna karşılık teknolojiyi temsil eden yüksek okul için hendesehâne, mühendishâne ve mühendis mektebi gibi karşılıklar kullanılmıştı. Demek ki, bu misal de fen kelimesinin Osmanlıcada kesinlikle, hiç değilse öncelikle, teorik bilgi çağrışımı yaptığını açıkça gösteriyor.

Ancak, yine de, fen sözcüğü ile Atatürk’ün teknolojiyi de kas-tetmiş olması, teknolojiyi dışta bırakmamış olması ihtimalini bir daha gözden geçirmek, mümkünse, bu noktada bir şüpheye yer bırakmamak yerinde olur. Yukarıda ve ekte sunulan metinlerde Safvet Paşa, ve burada metnini sunmadığımız Münif Paşa da, bu iki sözcüğü, ilim ve fen sözcüklerini, birarada kullanmışlardı. Safvet Paşa, ayrıca

teknolojiye sanâyi kelimesini kullanarak atıf yapıyor. Atatürk de, teknoloji ve endüstri için, fen kelimesini değil, sanat, sanayi, ve endüstri kelimelerini kullanmıştır. Misaller bunu kesinlikle göstermektedir.

Örneğin, 17 Şubat 1923'te, daha Cumhuriyetin kuruluşundan önce, İzmir İktisat Kongresi'ni açış söylevinde Atatürk şöyle konuşmuştur :

“İktisadiyât diyoruz. Fakat arkadaşlar, iktisadiyât demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, mevcûdiyet-i insaniyye için ne lâzımsa onların kâffesi demektir. Ziraat demektir, ticaret demektir, sa'y demektir. . . . Ancak, memleketimizin vüs'ati ve nüfuzumuzun bu vüs'atle ne kadar gayr-i mütenasip olduğunu da hatırlayınız. Bu vâsi ve feyizli toprakları işleyebilmek, işletebilmek için noksan olan el emeğini behemehal fennî âlât ile telâfi etmek mecburiyetindeyiz. . . . Memleketimiz ziraat memleketidir. Bu itibarla halkımızın ekseriyeti çiftçidir, çobandır. Binanaleyh, en büyük kuvveti, kudreti bu sahada gösterebiliriz ve bu sahada mühim müsabaka meydanlarına atılabiliriz. Fakat aynı zamanda sanatımızı da tezyîd ve tevsî etmek mecburiyetindeyiz. Eğer sanat hususunda yine müsâmahakâr olursak, o halde âsâr-i sanayide yine haricin harâcğüzârı oluruz.”

Bundan takriben onbeş yıl sonra ve ölümünden bir yıl kadar önce, 1 Kasım 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin beşinci dönem üçüncü toplantı yılını açış demecinde de Atatürk şöyle demiştir :

“Ekonomik kalkınma, Türkiye'nin hür, müstakil, daima daha kuvvetli, daima daha refahlı Türkiye idealinin belkemiğidir. Türkiye bu kalkınmada iki büyük kuvvet serisine dayanmaktadır. Toprağın iklimleri, zenginlikleri ve başlı başına bir servet olan coğrafi vaziyeti; ve bir de Türk milletinin silâh kadar makine de tutmaya yaraşan kudretli eli ve millî olduğuna inandığı işlerde ve zamanlarda tarihin akışını değiştirir celâdetle tecellî eden yüksek sosyal benlik duygusu. . . .

“... Ordumuz Türk birliğinin, Türk kudret ve kabiliyetinin Türk vatanseverliğinin çelikleşmiş bir ifadesidir. Ordumuz Türk topraklarının ve Türkiye idealini tahakkuk ettirmek için sarf etmekte olduğumuz çalışmaların yenilmesi imkânsız teminatıdır. Teslihât ve teçhizât programımızın tatbikatı muvaffakiyetle ilerliyor.

Bunları memleketimizde yapmak emelimiz tahakkuk yolundadır. Harp sanayii tesisatımızı daha ziyade inkişaf ve tevsi için alman tedbirlere devam edilmeli ve endüstrileşmede ordu ihtiyacı ayrıca göz önünde tutulmalıdır.

“Bu yıl içinde denizaltı gemilerimizi memleketimizde yapmağa başladık. Hava kuvvetlerimiz için yapılmış olan üç yıllık program büyük milletimizin yakın ve şuurlu alâkasıyla şimdiden başarılı sayılabilir. Bundan sonrası için bütün tayyarelerimizin ve motorlarımızın memleketimizde yapılması ve harp hava sanayimizin de bu esasa göre inkişaf ettirilmesi iktiza eder. Hava kuvvetlerimizin aldığı ehemmiyeti göz önünde tutarak bu mesaiyi plânlaştırmak ve bu mevzuu lâyük olduğu ehemmiyetle milletin nazarında canlı tutmak lâzımdır.”

1925 yılından itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve Cumhuriyet Halk Partisi kurultaylarında yaptığı konuşmalarda da Atatürk'ün sanayi ve endüstri sözcüklerini kullandığı görülmekte, bunların hiç birinde bu sözcüklerle anlamdaş olarak “fen” kelimesiyle karşılaşmamaktadır. Bütün bu misallerden müşahede edildiği üzere, sanayi ve teknoloji söz konusu olduğunda Atatürk hep sanat, sanayi ve endüstri sözcüklerini kullanmakta, fen sözcüğünü böyle bir bağlantıda hiç kullanmamaktadır. Esasen bu kelimelerin genellikle dilimizde sahip oldukları mânaya ve cârî uygulamalara göre durumun bundan farklı olması da pek beklenemezdi.

Demek ki, insanın en gerçek yolgöstericisinin bilim olduğunu, fen olduğunu, söylediği zaman Atatürk bundan arı bilimi, arı bilimler olarak temel bilimlerle beşerî bilimlerin tümünü kast etmektedir. Atatürk'ün bu sözünü güzel bir şekilde tamamlayan başka bir cümlesini de Cumhuriyetin onuncu yıldönümü nutkundan alıp hemen buraya ekleyelim : “Türk milletinin yürümekte olduğu terakkî ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir.” Demek ki yolgöstericilik ve mürşitlik rolü kesinlikle bilime aittir. Atatürk bu gibi sözlerinde ileri teknoloji örneklerine herhangi bir atıfta bulunmayı amaçlamamaktadır. Mamafih, temel bilimler veya arı bilimler teknolojinin temelinde bulunduğundan ve bunlar insan yararına kullanılmaya çok elverişli olduğundan, Atatürk'ün, bilimin yolgöstericilik rolü dışında, uygarlığın dinamikliği kapsamında içinde bilimden söz ettiğinde, fen sözcüğü ile teknolojiye ve tatbiki

bilimlere de işaret etmekte olduğu, atıfta bulunduğu, kesinlikle kabul edilebilir.

Öte yandan, bu sözülle Atatürk insanın *en* gerçek yolgöstericisinin bilim olduğunu söylemektedir. Bilimin hayatta *en* gerçek mürşit olduğuna dikkatimizi çektiğine göre, demek ki Atatürk bilimden başka gerçek yolgöstericilerin de bulunduğunu kabul etmiş olmaktadır. Oysa, bu sözün hemen arkasından, bilim ile fennin dışında mürşit aramanın dünyadan habersizlik, bilgisizlik ve sapıklık demek olacağını vurgulamaktadır. Demek ki, Atatürk bilim dışında kılavuzlarımız olsa da bunların bilimle bağdaşabilen, bilim anlayışına ters düşmeyen yol göstericiler olması gerektiğine işaret etmek ihtiyacını duymuştur. Başka bir deyişle, Atatürk en başta kesinlikle bilim gelmek şartıyla, diğer gerçek kılavuzlarımızın da bulunduğunu, fakat bunların bilim yöntem ve kuramlarından pay alabilen ve bilim kadar olmasa da, yine de az çok dizgilemiş durumda bulunan bilgi ve tecrübelerimiz ve bunların bir tür bileşkesi olduğuna isabetle parmak basmış oluyor.

Bilimden başka ne gibi gerçek kılavuzlarımız vardır? İnsan topluluklarının kendilerine zamanla ve tarihsel tecrübe ve görenek ışığında seçip benimsedikleri ülküler, gelenekler, ve değerler, tinsel ölçüler ve ilkeler, ata sözleri, çeşitli faziletler, erdemler, gibi benimsedikleri ve yeğ tuttukları hareket tarzları ve davranışlar vardır. Toplumlar akıllarını ve sağduyularını tecrübeleri, gelenek ve görenekleri ışığında, olumlu biçimlerde değerlendirme yollarını bulurlar. Matematik ve fiziğe kıyasla ve salt anlamda bilimsel temellere dayalı olmasalar bile, zamanla yığılagelen bu gibi bilgi, tecrübe, ve görüşlerin değerleri inkâr edilemez. Hattâ, derlenme şekilleri göz önünde bulundurulursa, bunlarda, temelcek, bilime ve bilimsel anlayışa ters düşen yönlerin de pek bulunmadığı söylenebilir.

Bilimin ancak zayıf ışıklarının nüfuz edebildiği çeşitli alanlarda, aklımız ve sağduyumuz, bilim temeline dizgeli bir biçimde dayanma olanağından yoksun oldukları durumlarda dahi, bize isabetli ve uygun yollar gösterebilirler. Ancak, bunlar, bilimsel sınamalarla değerlendirilebilecek mahiyette olmadıkları zaman bile, ayrıntı bilgisinden ve bilimsel düşünce ve zihniyet örneklerinden esinlendikleri yahut da bunların yardımına dayandıkları oranda bize daha faydalı olabilirler. Demek ki, aslında, başka gerçek kıla-

vuzlarımız da bulunmasına rağmen, yine de bilim tek gerçek kılavuzumuz ve en gerçek kılavuzumuz olmuş oluyor.

Bilimin inceleme alanı içine giren konular bilimsel bilginin genişlemesi sonucunda gitgide artıp çeşitlenmekte, bilimin kapsamı ve aydınlatılabildiği alanların sınırları gitgide genişlemektedir. Bu sebeple, bilimin dışında kalan tecrübelerimizin yine mümkün olduğunca bilimsel bir zihniyetle ele alınması ve bunların, olanaklar elverdikçe, bilime devredilerek tecrübelerimizden alacağımız dersleri azamî derecede bilimsel yollardan almamızın ve bilimsel süzgeçlerden geçirmemizin sağlanması gerekir.

Bize aklımız her zaman yol gösterir, yol gösterebilir. Fakat akıl yürütme şu şekilde olur : Temele birtakım önermeler koruz ve bunlardan aklımız, mantığımız, yardımıyla sonuçlar çıkarırız, vargılara ulaşırız. Temele koyduğumuz önermelerdeki bilgi ile vargımızdaki bilgi arasındaki bağlantının doğru olduğundan aklımız sayesinde, mantığımız sayesinde, emin oluruz. Ama, eğer temeldeki bilgi yanlışsa o zaman vargımız da hatalı olacak yahut olabilecek demektir. Buna göre, temele koyduğumuz bilginin sağlam olması gereklidir. İşte bunu ise bilim sağlar. Temeldeki bilginin sağlamlığı bilim sayesinde mümkün olabilir; yani akılla yılların gözlem, deney, ve olgu saptama çalışmaları ve bunlar üzerinde yoklaya yoklaya sağlam biçimde akıl yürütme yollarının belirlenmesi sayesinde elde edilmiş dizgeli bilgi birikimi bunu mümkün kılabilir.

Akıl bilimin temelindedir. Bu itibarla bilimci olmak akılcı olmayı da tamamen içerir. Fakat akılcı olmak bilimci olmak için yeterli değildir. Atatürk için akılcı olmak dışında bilimci olma vasfının da muhakkak vurgulanması bu bakımdan şarttır. Ayrıca, yukarıda bundan hemen önce bu konuda sunulan beyanlar ve ifade tarzı Atatürk'ün düşüncesine tamamen uygun düşmektedir. Bunun böyle olması gerekir; böyle olduğunu düşünmek mâkuldür. Fakat bunu, ayrıca, Afet İnan'ın bu konudaki şu sözleriyle de kanıtlayabilmek durumundayız. Kendisi şöyle yazıyor :

“Atatürk akıl ve mantığın halletmeyeceği mesele yoktur” derdi. Ancak o yine aklın rehberinin bilgi, ilim olduğunu da kabul etmiş bulunuyordu.”⁶⁹

⁶⁹ Afet İnan, “Atatürk ve İlim”, Genel Kurmay Basımevi (broşür), Ankara 1963, s. 2.

Ne var ki, bilim, gereksinmelerimizin hepsi için hazır bilgi sağlayamaz. Fakat bilimin sağlam biçimde ulaşamadığı yerlerde de bilimsel sonuçlara yakın bilgiler, ve sağlam çıkarsama, sistemli düşünme, konulara objektif yaklaşım gibi alışkanlıklar sayesinde yanılma payımızı asgarîye indirmek mümkündür. Bunların tümüne birden ise düşünümsel kültür veya entellektüel kültür adını verebiliriz. Yani bunların tümü düşünümsel kültürün sağladığı şeydir, düşünümsel kültürün sağladığı şeyin ta kendisidir. İşte, insanın en gerçek yolgöstericisinin bilim olduğunu ifade eden sözüyle, Atatürk'ün gerek en kesin ve en sağlam bilimsel bilgiyi ve gerekse bilimden nasibini almış, bilim ışığı ile mümkün merteye ışıklanmış düşünce alışkanlıklarımızı ve bilgilerimizi içine alan bir bilgiye, düşünümsel kültürü kapsamı içine alan bir mürşide işaret etmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca, Atatürk bilimin ve uygarlığın mütemâdi bir ilerleme ve gelişme içinde bulunduğunu da her zaman kuvvetle vurgulamıştır.

Atatürk 27 Ekim 1922'de Bursa'da öğretmenlere hitab ederek şöyle konuşmuştur :

“... Memleketi, milleti kurtarmak isteyenler için hamiyet, hüsn-i niyet, fedâkârlık elzem olan evsaftandır. Fakat bir heyet-i içtimâiyedeki marazı görmek, onu tedavi etmek, heyet-i içtimaiyeyi asrın icabâtına göre terakkî ettirebilmek için bu evsaf kâfi gelmez; bu evsafın yanında ilim ve fen lâzımdır. ...

“Hanımlar, beyler; memleketimizin en mamur, en lâtif, en güzel yerlerini üçbuçuk yıl kirli ayaklarıyla çiğneyen düşmanı mağlubeden zaferin sırrı nerededir, bilir misiniz? Orduların sevk ve idaresinde ilim ve fen düsturlarını rehber ittihaz etmektedir. Milletimizi yetiştirmek için asıl olan mekteplerimizin, dârülfünûnlarımızın teessüsünde aynı mesleği takip edeceğiz. Evet, milletimizin siyasi, içtimâî hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesinde ki Türk milleti, Türk sanatı, iktisadiyâtı, Türk şiir ve edebiyatı bütün bedâyii ile inkişaf eder.

“Memleketimiz içinde efkâr-ı medeniyenin, terakkiyât-ı asriyenin bilâ ifâte-i ân intişâr ve inkişâf etmesi lâzımdır. Bunun için bütün erbâb-ı ilim ve fennin bu hususta çalışmayı bir vecîbe-i namus bilmesi iktizâ eder. ...

“Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız. . . . Bilakis müterakkî, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur. . . . Hiç bir delil-i mantıkiye istinâd etmeyen birtakım anelerin, akîdelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkîsi çok güç olur; belki de hiç olmaz. Terakkîde kuyûd ve şurûtu aşamayan milletler hayatı mâkul ve amelî müşâhede edemezler. Hayat felsefesini vâsi gören milletlerin taht-ı hâkimiyet ve esaretine girmeye mahkûmdurlar. . . .”

Burada sondan bir önceki paragraftan Atatürk'ün uygarlığa ilişkin olarak gerek tefekkür ve gerekse somut terakkî adımlarının yurttan hem yaygınlaşmasından ve hem de edimsel olarak geliştirilmesi lüzumundan söz ettiği dikkate değer.

30 Ağustos 1924'te, Dumlupınar'da Atatürk şunları söylemiştir:

“ . . . Çünkü efendiler, harp, muharebe, nihayet, meydan muharebesi, yalnız karşı karşıya gelen iki ordunun çarpışması değildir; milletlerin çarpışmasıdır. Meydan muharebesi milletlerin bütün mevcudiyetleriyle, ilim ve fen sahasındaki seviyeleriyle, ahlâklarıyla, harslarıyla, hulâsa, bütün maddî, manevî kudret ve faziletleriyle ve her türlü vasıtalarıyla çarpıştığı bir imtihan sahasıdır. . . .”

“Efendiler, milletimizin hedefi, milletimizin mefkûresi, bütün cihanda tam mânasıyla medenî bir heyet-i içtimaiyye olmaktadır. Bilirsiniz ki, dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakk-ı hürriyet ve istiklâlî, mâlik olduğu ve yapacağı medenî eserlerle mütenâsiptir. Medenî eser vücuda getirmek kaabiliyetinden mahrum olan kavimler hürriyet ve istiklâllerinden tecrid olunmaya mahkûmdurlar. Tarih-i beşeriyet baştan başa bu dediğimi teyit etmektedir. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak şart-ı hayattır. Bu yol üzerinde tevakkuf edenler veyahut bu yol üzerinde ileri değil de geriye bakmak cehil ve gafletinde bulunanlar, medeniyet-i umumiyyenin hurûşân seli altında boğulmaya mahkûmdurlar. . . .”

“Efendiler, medeniyet yolunda muvaffakiyet teceddüde vâbesidir. İçtimâî hayatta, iktisadî hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekâmül ve terakkî yolu budur. Hayat ve maişete hâkim olan ahkâmın zaman ile tegayyür ve teceddüdü za-

rurîdir. Medeniyetin ihtiraları, fennin hârikaları cihanı tahavvülden tahavvüle dũçâr ettiği bir devirde, asırlık köhne zihniyetlerle, mâ-zîperestlikle muhafaza-i mevcudiyet mümkün değildir.”

1923 yılı Ocak ayının son haftasında Alaşehir’de halka hitaben yaptığı konuşmada Yunan işgali günlerinden söz ettikten sonra Atatürk Şu sözlere yer vermiştir:

“Arkadaşlar, bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zaferler süngü zaferleri değil, iktisat ve ilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun Şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler memleketimizi halâs-ı hakikiye sevk etmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak mustakbel zaferlerimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Muzafferiyât-ı askeriyyemizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisâd zaferlerine hazırlanalım.”

26 Ocak 1923’te Salihli İstasyonunu dolduran topluluğa hitap ederken, Atatürk kara günlerin artık gerilerde kaldığını söylediikten sonra sözlerine Şöyle devam ediyor:

“Bundan sonra memleketimizi kat’i halâsa isâl için pek kuvvetli ve esaslı tedbirler ittihaz etmek icabeder. Bu tedbirlerin en mühimmi ve en birincisi ilim ve irfandır.”

1933 yılı Cumhuriyet Bayramını açış konuşmasında Atatürk “Türk milletinin yürümekte olduğu terakkî ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşale müsbet ilimdir” şeklinde konuşmuştur.

Görüldüğu üzere Atatürk insan faaliyetini daima yapıcı, insan toplumunu ve uygarlığını dinamik bir gelişme süreci içinde görmekte, bu canlılık ve hareketliliğin temelinde her türüyle sağlam bilginin ve mümkün oldukça, özellikle temel bilimlerin bulunduğunu ve bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Uygarlığa devingenlik, insan hayatına etkinlik ve huzur getiren teknolojinin ve iktisadî düzenlemelerin temelinde hep bu sağlam ve güvenilir bilgi, bilim ve fen yatmaktadır.

Bilim ve genellikle bilgi hakkında söylenmiş övgülü sözler misâllerine çeşitli çağlarda rastlanır. Tevfik Fikret’in bu konuda güzel bir beyti var; o Şöyle diyor:

Bir gün yapacak fen Şu siyah toprağı altın.
Her Şey olacak kudret-i irfanla, inandım.

Dikkate değer ki, burada bilimin insan hayatına getirdiği canlılık ve gelişime sarıh bir atıf yer almaktadır. Ancak bu hususun Atatürk'te olduğu gibi, arı bilim için özellikle söz konusu olduğunun bir suretle vurgulanması şarttır. Çünkü çağımızda dahî, en modern toplumlarda ve bilime en yakın kimseler arasında belli ve özel bir amaca yönelik olmadıkça arı bilimde araştırma yapmaya bir ihtiyaç bulunduğunu anlamak ve takdir etmek kolay olmamaktadır.

Bilim adamları, düşünürler, mucitler ve sanatçılar, gerektiğinde kendilerini toplumdan ve günün şartlarından tecrit etmek, elginleştirmek suretiyle, sadece ele aldıkları problemlerin ya da konuların içine gömülüp bu problemlere ve konulara özcek yabancı olabilecek kaygıların etkilerinden sıyrılabilirler. Konularını bu konuların kendi iç yapılarının mantığına ve sağladığı olanaklara, yani verdiği ipuçlarına göre diledikleri gibi seçebilirler ve bunları en elverişli doğrultularda serbestçe geliştirebilirler. Üretilen bu gibi yeni bilgilerin bundan sonra elverişli doğrultularda verimli biçimlerde uygulama alanına aktarılması mümkün olur.

Derry ve Williams şöyle yazıyorlar:

“Çeşitli memleketlerin gerçekleştirdikleri endüstri inkılablarındaki bir diğer ortak vasıf bilimsel ve matematiksel kuramın gelişip zenginleşmesinin bu inkılabların temelinde gittikçe büyüyen önemde bir rol oynamış olmasıdır. Geniş anlamalı bir ifade ile, sınıî gelişmelerde bilim adamının çığır açıcı mahiyetteki rolünün, konu kapsamı içine giren bütün kalburüstü memleketlerde, ondokuzuncu asır boyunca giderek daha apaçık bir biçimde fark edilme yoluna girmiş olduğunu söyleyebiliriz. Mamafih, yine de bu rol, 1900 yılında dahî günümüzde araştırmacı bilim adamı için tasavvur ve kabul ettiğimiz fevkalâde önemli rol düzeyine ancak nâdir hallerde ulaşmış bulunuyordu. Genellikle, İngiliz endüstrisinin dünyaya önderlik ettiği dönem, endüstri sorunlarına empirik yaklaşımın arı kuramsal yaklaşıma yeğ tutulduğu döneme tekabül etmektedir. Fakat, hiç şüphe yok ki, İngiliz vatandaşlığına girmiş Alman asıllı Ludwig Mond'un Sınıî Kimya Derneğinde 1889'da dile getirdiği “endüstriyel gelişmenin yaratıcısı doğa olaylarının ağır ve metodlu incelenmesidir” biçimindeki tezi, artık 1900 yılında, İngiltere'de bile tartışılmaz bir gerçek olarak yaygın bir geçerlik kazanmıştı.”⁷⁰

⁷⁰ T.K. Derry ve Trevor I. Williams, *A Short History of Technology*, Oxford 1960, s. 280.

Mamafih, arı bilimsel araştırmanın değerini hakkıyla takdir etmek, özellikle büyük masrafları gerektirmeleri halinde, pek de kolay olmamaktadır. Son yılların belki arı bilimsel araştırma bakımından en ilginç tecrübesi İngilterenin Manchester Üniversitesine bağlı Jodrell Bank radyo astronomisi araştırma merkezidir. Bu merkez pratik hiç bir ihtiyaca cevap vereceği öngörülmezsizin 1947 yılında kurulmaya başladı ve gerektirdiği masraflar dolayısıyla Üniversiteyi büyük malî sıkıntılara maruz bıraktığı gibi bu müessesenin çok çeşitli eleştirilere hedef olmasına da yol açtı. Fakat ilk kuruluş hazırlıklarının başlaması üzerinden on yıl kadar bir süre geçtiğinde Sovyet Rusya Sputnik adlı uzay aracını başarı ile gökyüzüne fırlatarak Batı Dünyasını büyük bir telaşa düşürdüğü zaman durum âniden değişti. Çünkü Jodrell Bank radyo teleskopunun bu uzay aracının hareketini ve onu fırlatan merkezle araç arasındaki bütün haberleşmeleri izleyebildiği ve konuda her türlü ayrıntı bilgisi verebilme durumunda olduğu görüldü. Böylece de, büyük masraflarla kurulmuş olan bu radyo teleskopunun büyük yararı yaygıncana anlaşılacak hale geldi ve bu dev alet herkesin takdirini toplamaya başladı. Alet derhal ek malî destek gördü, bazı birimleri İngiltere Kırılıçesi tarafından konuyla ilgili Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri eşliğinde hizmete açıldı ve üst düzeyde Sovyet uzmanları tarafından ziyaret edildi. Oysa, aslında, aletin bu gibi marifetleri olacağını önceden kestirememek de pek sözkonusu değildi, sözkonusu olmamak gerekirdi.

Aslında, bu tesis, sadece kurucusunun rüyalarını doğru çıkarmakla kalmamış, bu rüyanın gerçekleşmesi süreci boyunca onun da hayal etmemiş olduğu birçok imkânların da belirmesiyle, proje, aslına göre çok daha zengin bir şekle sokulmuştu. Böylece, tesisin 1967'deki şekli, onu 1945'te başlatmayı düşünmüş olan Bernard Lovell'in aklının köşesinden geçmemiş birtakım olanakları da beraberinde getirmiş bulunuyordu.⁷¹

Bilim adamı ve düşünürler, başarılarının büyüklüğü oranında, geliştirdikleri düşünce doğrultularında ve gerçekleştirdikleri keşifler vasıtasıyla çok geniş kapsamlı ve uzun vâdeli etkiler yapabilmektedirler. Çünkü, hiç değilse gizil olarak, potansiyel olarak, çabalarının ürünleri, içinde bulunulan özel ve bölgesel ve çok zaman

⁷¹ Bernard Lovell, *The Story of Jodrell Bank*, Oxford 1968.

geçici şartların sınırlarını aşabilir ve çok daha uzun süreleri ve insan topluluklarının çok geniş kesimlerini, eninde sonunda, etki alanları içine alabilirler.

Yöneticilerin, icraatçıların, ve genellikle eylem adamlarının ise görevlerinin ve sorumluluklarının mahiyeti böyle bir çaba doğrultusuna girmekten onları çok zaman mecburen alakoyar. Yüksek düzeydeki yöneticiler ele aldıkları konuları genellikle günün siyasal, sosyal, ekonomik, endüstriyel, ve kültürel koşullarından sıyrıp soyutlaştıramazlar. Onların yapabilecekleri şeyler, daha fazla, mevcut olanaklara ve kısıtlayıcı şartlara göre hareket tarzlarını en iyi bir şekilde ayarlamaktan ibarettir. Daha doğrusu, ele aldıkları konular genellikle bu gibi şartlara intibak neliğini, âcilen üzerine eğililmesi gerekli önemli güncel sorunlarla ilgilenme mahiyetini taşır. Ancak, bu gibi kişiler de geleceğe yönelik temel şartları geniş kapsamlı bir tarzda ve olumlu bir şekilde etkileyebildikleri ölçüde istisnâî derecede başarılı ve uzun ömürlü atılımları gerçekleştirebilirler. Böyle atılımlar ise, çok geniş ve karmaşık alanlarda ince ayarlamaları gerektiren çok yönlü istisnâî yeteneklere ihtiyaç gösteren gerçekten zor, yanına kolay kolay varılmaz, içinden kolay kolay çıkılmaz işlerdir.

İşte aldığı büyükçaplı tedbirlerde Atatürk'ün başarı sırrının, bir yönü ile, bu noktada düğümlendiğini söyleyebiliriz. Elimizdeki özel konu bakımından böyle bir ayarlama, böyle bir önlem veya tedbir, bir kültür politikası belirlemenin dar bir sorununu, güçlü ve itibarlı olmayı ve uluslararası yarışmada etkinliğini güvence altına almayı isteyen her toplumun arı bilimsel araştırma faaliyetine lâyık olduğu önemi vermesi gereği sorununu içermektedir.

Çeşitli sözlerinden anlaşıldığına göre, Atatürk arı bilimi ister doğa ile, ister toplumla ilgili olsun, icraatımızın, eylemlerimizin temeline koyma zaruretini vurgulamış, uygarlığın bu suretle dinamizm kazandığını da sarıh bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca, bütün sözlerinde, Atatürk'ün temele koyduğu şeyin teknoloji değil de arı bilimin kendisi olduğuna tanıklık edilmektedir. Binaenaleyh, Atatürk'ün memlekete arı bilimde araştırma geleneğini kurup yerleştirmek istemiş olması gerekir. Ayrıca, burada sadece bilimsel bilginin insan ihtiyaçlarını tatmine yöneltmesi değil, aynı zamanda arı bilimde yeni yeni bilgilerin üretilmesi gereğini de sarahatle hissetmiş olması sözkonusudur. Yine, Atatürk'e göre, gerek maddî ve gerekse manevî yönleriyle uygarlık gelişmeleri bilime, sağlam

ve güvenilir bilgiye dayandığından, bunlar ise insanlığın ortak malı olduğundan dünyada uygarlık birdir ve insanlığın ulaştığı en yüksek uygarlık düzeyidir. Ayrıca ve yine aynı sebeple, Atatürk'e göre bu uygarlık ona sahip milletlerin işbirliği ve ortak emeği ürünüdür. Yine, Atatürk'e göre, uygarlığın yeni hamlelerinde aktif bir role sahip olmaksızın, uygarlığın gelişmelerine, ve özellikle dönüşme ve âni tırmanışlarına, pasif olarak ayak uydurmak gerçekleştirilmesi çok güç ve hattâ belki de imkânsız bir şeydir. İşte, Atatürk'ün kültür dinamizmi veya devingenliği ve toplumsal işlerin düzenlenme ve yönetimindeki devingenlik tasavvur ve anlayışı onun bu önemli ve güçlü düşünceleriyle doğrudan bağ kurmakta, temellenmektedir.

Şimdi Atatürk'ün, uygarlığa, uygarlık değişme ve dönüşmelerine ayak uydurabilmek için esasen onun yaradılış ve ortaya çıkarılışındaki çabalara katılma gereği ve sırf hasbı teccüsüsü tatmin etmek ve insanın sahip olduğu bilgiye yeni yeni katkılarda bulunmak amacını güden arı bilimsel çalışmanın uygarlığın en kalburüstü tırmanış ve hamlelerinin temelinde bulunduğu ve bu tip faaliyete de şerefli bir hayat sürdürmek isteyen her toplumun büyük istek ve canlılıkla katılması gerektiği yolundaki düşünceleri üzerinde daha özel olarak duralım.

Bilimsiz endüstrinin ve, daha genel olarak, bilime dayanmayan uygarlığın Batı ile yarışmada etkili olamayacağı, Batı'ya ayak uydurma çabalarını başarıya ulaştırmaktan uzak kalacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Bu gerçeğin açık seçik bir biçimde kavranması aşamasına bizde Atatürk'le ulaşıldığını söyleyebiliriz. Bunun için ise bizde de bilimsel araştırma faaliyetinin Batı'daki düzeyine çıkmasına ve bu çabanın Batı Dünyası ile atbaşı yürütülmesi idealinin noksansız biçimde benimsenmesine ihtiyaç vardır. İşte, bilime genel anlamda verilen büyük önem yanında, böyle bir ülküyü ve böyle bir ülkeye bağlanma zarureti fikrini Atatürk'te açık ve kesin bir biçimde görmekteyiz.

Atatürk büyük nutkunun hemen baş kısımlarında gerek Osmanlı İmparatorluğunun ve gerekse Halifeliğin sona erdirilmesinin bir zaruret haline gelmiş olduğuna işaret etmekte ve Osmanlı Halifeliğinin çağcıl uygarlık açısından gülünç olmak dışında bir işlevi kalmamış olduğunu söylemekte, bu vesile ile Batı uygarlığından "ilim ve fennin nurlara müstağrak kıldığı hakikî medeniyet âlemi" olarak söz etmektedir.

Atatürk uygarlık yarışmasında geri kalmamanın bir toplumun yaşamakta devamı için şart olduğunu tekrar tekrar vurgulamış, dünyada açıkça farklı uygarlık düzeylerindeki toplumların birlikte hayat hakkına sahip olabileceklerine, yaşamlarını birarada ve eşit koşullar altında sürdüreceklerine inanmanın aşırı iyimserlik sayılması gerektiği yolunda çeşitli vesilelerle uyarılarını yinelemiştir. Bundan dolayı da Atatürk, aslında, dünyada geçerli bir tek uygarlık bulunabileceğine dikkati çekmektedir. Bu uygarlık ileri uygarlıktır ve bu ayırım esas itibarıyla özlü bir değer yargısıyla temellenmektedir. Bunun sarıh bir sonucu ise, bütün insanların bu tek uygarlığa katılmaları ve bunun geliştirilip oluşturulmasında işbirliği yapmaları gerektiğidir.

Fransız yazarı Maurice Pernot ile 29 Ekim 1923 tarihinde yaptığı mülâkatta Atatürk ezcümle şunları söylemiştir:

“Memleketler muhtelifdir. Fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkîsi için de bu yegâne medeniyete iştirâk etmesi lâzımdır. Osmanlı İmparatorluğunun sukutu Garb'e karşı elde ettiği muzafferiyetlerden çok mağrur olarak kendisini Avrupa milletlerine bağlayan râbitaları kestiği gün başlamıştır. Bu bir hatâ idi. Bunu tekrar etmiyeceğiz. . . . Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün mesâîmizin hedefi Türkiye'de asrî, binanaleyh Garbî bir hükümet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de Garb'e teveccüh etmemiş millet hangisidir? Bu istikamette yürümek azminde olan ve hareketinin ayağında bağlı zincirlerle işkâl edildiğini gören insan ne yapar? . . .”

Atatürk Türk ulusu için gerek maddî ve gerekse manevî alanlarda bağımsızlık, saygınlık, seçkinlik ve üstünlük sağlamak ve Türk Milletini yüceltmek yolunda çeşitli doğrultularda güçlü birtakım süreçleri harekete getirmiş, hepimizin iyi bildiğimiz kalburüstü inkılâplarını gerçekleştirmek için azimli girişimlerde bulunmuştur. Atatürk bu reformlarında hep aklın kılavuzluğu altında ve geçmişteki uzun tecrübelere dayanan sağlam bilgi ışığında yürünmesi temel ilkesini her zaman için etkin ölçüde başarılı tutmaya büyük özen göstermiştir.

Atatürk bir yandan bilgisizlikle görgüsüzlüğün karanlıklarında barınıp gelişen karakuvvetlerle temelsiz ve bâtil düşünce ve inançlara, evliyâ ve tarikat büyüklerine ilişkin kerâmet ve mucize masal-

larıyla hurafe ve efsanelere, sihir, büyü, muska, efsun ve üfürükçülük gibi köhnemiş davranış ve uygulamalara karşı dizgeli ve yoğun bir mücadeleye girişmiş, ayrıca üniversite'ye ilişkin çabaları ile öğretim kurumlarımızın bu en yüksek düzeyinde bilimsel araştırmanın canlı bir süreç durumuna ulaştırılması tutumunun benimsenip edimselleştirilmesine, gerçekleşmesine, doğru yakın tarihimizin en etkili adımının atılmasında önayak olmuş, böylece de yurdumuzda bilimin ve bilim zihniyetinin zafer yollarını etkin biçimde açmıştır.

30 Ağustos 1924 Dumlupınar söylevinde Atatürk, "Bilirsiniz ki, dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakk-ı hürriyet ve istiklâli, mâlik olduğu ve yapacağı medenî eserlerle mütenasiptir" demektedir.

Yine, 1920'de Ankara'yı ilk ziyaretinde Ankara eşrafına ve ileri gelenlerine hitaben yaptığı konuşmada ittifak devletleri kuvvetlerinin antlaşmalara aykırı olarak Anadolu'da birçok yerleri işgal etmelerine ilişkin olarak ileri sürdükleri iki genel mahiyetteki bahâneyi söz konusu ediyor. Atatürk bu konuşmasını büyük nutku vesilesiyle 220 numara ile sunduğu vesika ile belgelemiştir. Kendisi burada şöyle söylüyor:

"...Ecnebler kendi menâfi-i iktisâdiyye ve siyâsiyelerini tatmin edebilmek için aleyhimizde icâd ettikleri iki mütâlaayı yürütmeye başladılar. Bu mütâalalardan birincisi gûyâ milletimizin anâsır-ı gayr-i müslimeyi müsâvat ve adalet düstûruna tevfikân idareye gayr-i muktedir olduğu, ikincisi de gûya milletimizin heyet-i umumiyesiyle kaabiliyetten mahrum bulunduğundan bahçe halinde bulunan yerlere girmiş ve oralarını harabezâra çevirmiş. Birincisi ile millete zulüm atıf ve isnâd ediyorlar. İkincisi ile de kaabiliyetsizlik. ... Zulüm medeniyetle kaabil-i te'lif değildir. İstidatsızlık da şâyân-i af bir şey olamaz. Çünkü milletler işgal ettikleri arâzînin hakikî sahibi olmakla beraber beşeriyetin vekilleri olarak da o arâzide bulunurlar. O arâzînin menâbi-i servetinden hem kendileri istifade eder ve dolayısıyla bütün beşeriyeti istifade ettirmekle mükelleftirler. Bu düstûra göre bundan âciz olan milletler hakk-ı bakaa ve istiklâle lâayık olmamak lâzım gelir."⁷²

⁷² Kemal Atatürk, *Nutuk*, cilt 3, onbeşinci basılış, İstanbul 1982, s. 1181-1182, yine, bkz., Gazi M. Kemal, *Söylev*, basıma hazırlayan : H. V. Velidedeoğlu, İstanbul 1981, cilt 3, s. 256-257; M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, yayına hazırlayan : İsmet Gönülal. Ankara 1981, cilt 3, s. 174.

1933 yılı Cumhuriyet Bayramı nutkunda da Atatürk'ün konuyu ilgilendiren şu sözleriyle karşılaşırız:

“Aslâ şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medenî vasfı ve büyük medenî kaabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile, âtînin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır. ...”

*

“Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitrî zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vâsıtâ ve tedbirlerle besleyerek inkişâf ettirmek millî ülkümüzdür. Türk milletine çok yaraşan bu ülkü onu bütün beşeriyete hakikî huzûrun temini yolunda kendine düşen medenî vazifeyi yapmakta muvaffak kılacaktır. ...”

*

“Fakat yaptıklarımızı aslâ kâfi göremeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecbûriyetinde ve azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mâmur ve medenî memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah vâsıtâ ve kaynaklarına sahip kılacağız. Millî kültürümüzü muâsır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız. ...”

Atatürk kendisinden şu son yaptığımız alıntılarda aynı özel konuyu çeşitli yönleriyle işliyor. Toplumların değerinin, varlıklarını sürdürme, özgürlük, ve bağımsızlık hakkının, o toplumların sahip olduğu ve bunlara ilâve olarak yaratma süreci içinde bulunduğu uygarlık eserleriyle orantılı olduğunu; uluslar için yeteneksizliğin geçerli bir mazeret sayılamayacağını; her milletin üzerinde yaşadığı arâziyi kendi özmalî olduğu kadar dolaylı olarak insanlığın bütünü-nün vekîli olarak da işgal etmekte olmasından ötürü bu yeryüzü bölgesini azamî verim verecek biçimde işletmekle yükümlü olduğunu, bu sebeple de bunları yapmaktan âciz olan ve yeterince çalışkan olmayan milletlerin, bağımsız ve özgür yaşamlarını sürdürmeye hak kazanamayacaklarını ve buna lâıyk olmadıklarını, daha doğrusu, böyle bir düşüncenin mâkul sayılabileceğini; Türk Milletinin doğuştan sahip olduğu kaabiliyet ve zekâsıyla, yüksek karakteri ve yorulmaz çalışkanlığı ile, bilime bağlılığı, ve diğer övülmeye değer vasıfları sayesinde uygarlık gelişmelerine gerekli katkılarda bulunarak beşeriyete hakikî huzurun sağlanması yolunda kendisine düşen görevi yapmayı muhakkak başaracağını; ve yoğun çalışma ve gayretlerimizle bir millet olarak çağdaş uygarlığın en yüksek düzeyine ulaşacağımızı, hattâ onun da üstüne çıkacağımızı söylemektedir. Bütün

bunlar uygarlığın kaçınılmaz gelişmelerinin uluslararası bir çaba ürünü olduğunu ve ancak bu çabaya etkili biçimde katılanların bağımsız yaşamlarını güvence altına almayı başarabildiklerini göstermekte ve Atatürk bu ifadeleriyle bunu veciz bir biçimde dile getirmektedir.

Bugün en yetkili bazı bilim adamlarımızın bile bizim en önemli sorunumuzun “az gelişmişlikten kurtulmak” olduğu yolunda beyanlarda buldukları görülüyor. Bu ise belli sabit ve az çok statik bir gelişmişlik düzeyine ulaşmanın ana hedefimiz olduğu ve olması gerektiği düşüncesini tazammun etmektedir. Oysa, asıl önemli gerçek şudur ki, ulaşılabilecek sabit ve durağan bir hedef bulunmamaktadır. Hedefimiz en ön safta bir hareketli sürecin içine girmek, bu sürecin yaratıcıları arasında kesin ve sağlam biçimde yer almaktır. Gelişim sürecinde başka toplumların dümen suyunda yürümekten, yürümeye çalışma zorunluluğundan kurtulmak, gelişim sürecinde temel yenilikler yapma, ona çığır açıcı katkıda bulunma faaliyetinde pay alma durumuna girmek ve sürekli olarak bu başarı içinde kalabilmek söz konusudur.

Şimdi genellikle, “az gelişmiş” yerine “gelişmekte olan” toplum ifadesi kullanılmaktadır. Bu durumda olmayan toplumlara da “gelişmiş” toplum denilmektedir. Oysa, asıl gelişmekte olan toplumlar bu “gelişmiş” toplumlardır. “Az gelişmiş” olanlar ise, bağımsız gelişmenin anahtarına sahip olmadıkları halde, gelişmekte olanların oluşturduğu mütaharrik hedefe yetişme işini başarmaya çalışanlardır. Fakat bu koşullar altında, bu “yetişme” işi hep bu şekilde aksayacak, bu zor ve ağır şartlar içinde devam edecektir.

İcraatımızın temelini oluşturan bilimsel bilginin ileri doğru atılım halinde bulunmasını sağlamamız gerekir. Fakat bu suretle bile yeni gelişme imkânları açmak konusunda bağımsız ya da kendi kendimize yeterli olamayız. Ancak bu faaliyetlerde en ön safta bulunan topluluklarla, ister istekli olarak, ister isteğimize rağmen, işbirliği yapmak sayesinde onları yeni buluşları konusunda günü güne takip edip yeni bilim ürünlerine yeni uygulama alanları yaratma çabalarında da en ön safta yer almayı güvence altına almayı başarmak mümkündür. Bu şartları haiz milletler birbirleriyle savaş halinde de olsalar ve yeni buluşlarını birbirlerinden gizli tutma gayretleri içinde de bulunsalar, bilimde birbirleriyle işbirliği yapmaktan kendilerini alakoyamazlar. Bilimsel araştırmada işbirliği geri kal-

mamanın ve ileri uygarlık yaratma işinde başarının temel şartı olduğu gibi, her topluluğun üzerine borçtur da. İşte Atatürk'ün de kendisinden son yapılan alıntılarda dile getirdiği mesele bu önemli noktada düğümlenmektedir.

Daha 28 Aralık 1919'da Atatürk şöyle konuşmuştur:

“Efendiler! Milli teşkilâtımızın bugün güttüğü amaç vatanın bölünmesini önlemek ve milletin esaretten kurtulmasını sağlamaktır. İnşallah yakın bir istikbalde milli teşkilât bu gayeye ulaşarak yüklenildiği vatan vazifesini yerine getirecektir. Fakat vazifesi bununla bitmiş olacak mıdır? Bence, bundan sonra da pek mühim bir vatan ve millet vazifemiz vardır. İç ahvalimizi düzeltmek ve medenî milletler arasında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen isbat etmek lâzımdır.”

Atatürk'ün 1932-1933 yıllarında yurtdışı uzmanların da yardımıyla gerçekleştirdiği üniversite inkılâbının başlıca amaçları bilimsel araştırma alışkanlıklarını üniversitemize benimsetmek, bu suretle bu müesseseyi yüksek okul aşamasından gerçek üniversite statüsüne kavuşturmak, böyle bir öğretim ve araştırma kurumu olarak üniversitenin özellikle memleket meseleleri üzerine eğilmesini sağlamak ve bu gibi sorunların üstesinden hakkıyla gelebilecek elemanları yetiştirme işini iyice verimlileştirmektir. Bu yıllar aynı zamanda Orta Avrupa'yı ve özellikle Almanya'yı terk etmek isteyen kalabalık bir bilim adamı gurubuna, bilim ve yüksek öğretim kurumlarımızın kucak açtığı ve Türkiye'mizin büyük bir beyin göçüne sahne olduğu yıllardı. Bu sayede İstanbul Üniversitesi büyük gelişmelere sahne olduğu gibi, Ankara'da da bugünkü Ziraat ve Veteriner Fakülterimizin dolgun ve sağlam temeli bu yıllarda atıldı. Atatürk aynı zamanda beşerî bilimlerde, özellikle ilk elden bilimsel araştırma yapılması sürecini harekete getirip hızlandırmak maksadıyla Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurduğu gibi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini de açtırdı. Ve bu kurumların kuruluş faaliyetlerine kendisi de kişisel olarak katıldı, ya da bunları çok yakından izledi. ...”⁷³

Bütün bunlar Atatürk'ün bilimi hep dinamik yönü ile ele aldığını bilimsel araştırmayı bilim faaliyetinin çok önemli bir kısmı ve oluş-

⁷³ Aydın Sayılı, “Atatürk, Bilim, ve Üniversite”, *Bellelen* (T.T.K.), cilt 45/1, 1981, s. 27-42; Klaus-Detlev Grothusen, “1932 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü. Kemal Atatürk Döneminde Alman-Türk İlişkileri”, *Bellelen* (T.T.K.), cilt 45/2, 1981, s. 537-550.

turucu ögesi saymak eğilimini taşıdığını kanıtlamaktadır. Nitekim, bilimin insan hayatına canlılık ve hareketlilik getiren boyutunu Atatürk çeşitli vesilelerle söylediği sözleriyle tekrar tekrar vurgulamıştır.

Atatürk evrensel tarihin akışından alınması gerekli bu önemli dersi ne kadar isabetle fark ve teşhis etmiş, bunun üzerine parmağını ne güzel basabilmiştir. Bize düşen, üzerimize kesin görev olan şey, ulus olarak varlığımızı, özgürlük ve bağımsızlığımızı, şeref ve haysiyetimizi kendisine borçlu olduğumuz büyük Atatürk'ümüzün bu uyarılarından an fevt etmeden yararlanmak ve bunları noksansız bir şekilde uygulamaya çalışmaktır. Tarihin ulusumuza paha biçilmez armağanı olan Ulu Önderimizin uzak görüşlü bilge kişiliğinden ve engin kültüründen bu bakımdan da ne yapıp yapıp tam anlamıyla yararlanmak bizim boynumuza borç önemli bir görevdir.

Yıllardır yurdumuzu bayındırlığa, refah ve huzura kavuşturmak için çeşitli yollara başvurduk. Çeşitli sanat dallarında, tiyatrodaki, edebiyatta seçkinlik ve üstünlük kazanma yolunda çaba harcadık; sosyal adalete, hukukun üstünlüğüne geçerlik sağlamaya özen gösterdik, ya da göstermeye çalıştık; dilde, din ve lâiklik konularında farklı görüşler etrafında toplanmayı denedik. Bir de şu bilime, temel ve arı bilim araştırma faaliyetine, Atatürk'ün bu kadar ısrarla vurguladığı türden bir bilim ve kültür tutum ve politikasına gerçek ve katıksız ve şimdiye dek tanıdığımızdan çok daha çaplı ve dolgun bir şans tanıyalım. Yurdumuzda bilim için bilimsel araştırma faaliyetini ideal bir düzeye çıkarma yolunda her türlü gayreti sarf edelim. Daha önce hayal edilmemiş yeni bilgiler üretme işine önemle eğilelim, bu işe canla başla sarılalım. Zihnimizde iyice yer etmesi için Atatürk'ün âdetâ çırpındığı bu ışıklı görüşüne, millî kültürümüzü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkarma yolunu açacak olan bu özdeyişlerine cânü gönülden bağlanalım. Gerçekten, bu sözler bilimsel dünya görüşünün, bilimsel dünya görüşüne dayalı hayat felsefesinin âmentüsünün, imân ikrarının, kanış ilkeleri seriminin ilk bendleri, temel unsurları ve temel taşları mesâbesindedir.

Ancak, şu var ki, bu iş kolay bir iş değildir. Bu bir bilim aşkı, büyük bir özveri, bilime bir candan bağlanma meselesidir; bu bağlılığın bilimden yarar sağlama kaygısı üstünde ve ötesinde özgecil, hasbî bir merak veecessüsten gücünü alması da burada kaçınılmaz bir önşarttır. Ayrıca, bilimi doğru anlamak, böyle bir çabanın hiç

sonu gelmeyecek şekilde devam edeceğini ve sürekli olarak böyle bir kaygı içinde çırpınmanın, büyük zahmetlere katılmanın bu işte temel şart olduğunu bir an bile gözden uzak bulundurmamız gerekir.

Bu yazıda, bu yazının konu aldığı bilim politikası ve Atatürk düşüncesinde muhakkak ki en önemli nokta ileri uygarlığın gerektirdiği bilim ve kültür politikası sorunlarını ve Atatürk'ü doğru anlamaktır. Bunu Atatürk açısından yapmaya çalışırken bir taraftan Atatürk'ün düşüncelerine sadık kalmak için onun metinlerindeki cümleleri ve sözcükleri doğru yorumlamak, bunların mâna inceliklerine nüfuz etmek, bunları değerlendirirken de insanlığın özellikle yakın tarihinin kazandırdığı tarih perspektivinden mümkün olduğunca doğru bir şekilde yararlanmak yoluna gidilmiştir. Bu düşünceler ve tecrübeler çok yönlüdür ve bunları sadece bir yönleriyle kavramakla yetinmemek şarttır. Bu çok yönlülük ve anlam incelikleri bilimin çokyönlülüğünden ve mâna inceliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, burada da tek taraflı ve sathî yorumlarla yetinmeme çabası gösterilmelidir.

Ünlü Mesnevî'sinin hemen başlarında Mevlânâ'nın şöyle bir beyti var:

از درون من نجست اسرار من هر کسی از ظن خودش یار من

(Her kesî ez zann-i hod şod yâr-i men.

Ez derûn-i men necost esrâr-i men.)

Yani, çok serbest bir çeviri ile, “Herkes, benim düşüncelerimin derinliklerine nüfuz etmeye çalışmaksızın, kendi sahip olduğu fikirler çerçevesi içinde sözlerimi yorumlayarak bana bağlandı, benim yakınımdı.”

Mevlânâ'nın bu konuda ilginç bir de hikâyesi var. Hindistan'dan gelme bir fil karanlık bir yere konmuş. Onu görmeye gelen meraklılar bu muzlim yerde gözleriyle birşeyler seçemeyince elleriyle dokunmak suretiyle onu tanımaya, onun hakkında birtakım izlenimler edinmeye çalışmışlar. Bunlardan tesadüfen filin hortumunu yoklayan bir tanesi onu bir oluğa, kulağını elleyen biri onu yelpazeye, bacağı ile karşı karşıya kalan bir üçüncüsü onu direğe, dişini elleriyle kavrayan bir dördüncüsü ise onu mızrağa benzetmiş. ...⁷⁴

⁷⁴ Âmil Çelebioğlu, *Mesnevî-i Şerif, Aslı ve Sadeleştirilmesiyle Manzûm Nahfî Tercümesi*, İstanbul 1969, cilt 2, s. 48.

İşin tuhafı, bunların hepsi de bir bakıma ve kısmen bu vargı- larında ve görüşlerinde haklıydılar. Fakat buna rağmen hepsi de, ayrı ayrı bakımlardan, büyük ölçüde yanılı içindeydiler. Hepsi de gerçeği tümüyle görebilmekten, kavrayabilmekten uzaktılar. Çok daha doğru ve isabetli bir kavrayışın sağlanması için bunların hep- sinin görüşlerinin biraraya getirilip bağdaştırılması gerekiyordu. Fakat böyle bir bağdaşma önceden verilmiş kişisel kararlarda te- melden değişikliklere malolmak şartıyla mümkün olabilirdi.

Bilim için de böyle düşünebiliriz. Bilimin mahiyeti hakkındaki kısmî görüşler çeşitli yönleriyle birbirlerini tamamlayabilir. Gerçekten, bir bakıma bilim tümüyle çok basit ve insan için çok doğal, çok tabii bir faaliyet türü olmasına rağmen, çeşitli bilim adamları, özel-likle uzmanlık alanları ve konuları ele alış ve yaklaşım eğilimleri açısından bilim hakkında epey değişik görüşlere sahip olabilmek- tedirler. Daha da önemlisi, bu değişik görüşlerinde mâkul olmayacak ölçülerde diretebilirler, yani görüşlerinde herhangi bir tadile yanaşmak istemeyebilirler. Bu bakımdan isabetli her bilim politikasının temelinde en iyi anlamlarıyla özgür düşünce ve hoşgörülüğün önemli bir yer işgal etmeleri gereklidir.

Sorun, aslında, çok basite indirgenebilir. Bazen, çağımızın bir teknoloji çağı olduğu söyleniyor. Evet, bu doğrudur. “Atom”, “elektronik”, “feza” gibi özel konuları vurgulamamak ve hepsini de kapsamı içine alarak genellik sağlamak bakımından güzel ve isabetli bir ifade tarzıdır da. Ama buradaki teknolojinin *bilimsel* teknoloji anlamına geldiğini sarahatle bilmek ve anlamak şartıyla. Ayrıca, bilimdeki hasbî tecessüse, elçin ve özgecil bilgi üretme tutkusuna değer vermediği sürece bu bilimsel teknolojinin kendi amacını baltalayacağını hakkıyla vurgulamak da kesin bir zarurettir. Demek ki, temelde bilimci bir dünya görüşünün yatması zorunludur, ve bilimci yaşam felsefesinin, gayet tabii olarak, akılcı bir zihniyetle kayran-ması gerekir; bunun zıddı düşünülemez. Yani, Atatürk’ün dediği gi- bi, “aklın çözümlenemeyeceği hiç bir sorun yoktur” görüşüne katılmak vazgeçilmez bir zihinsel altyapı koşuludur. Bir de bununla elele giden bir kültür zenginliği, bir entellektüel kültür temeli sorunu mevcuttur ki bunu da bu vesile ile vurgulamayı ihmal etmemek icabeder.

Gerçekten, az önce hoşgörülüğün önemine temas edilmişti. Fakat hoşgörülük seviyeli ve akla dayalı, zengin kültür eşliğinde

olduğu sürece yapıcı ve yararlıdır. Çünkü ancak bu sayede az önce söz konusu edilen türden kısmî ve yüzeysel yaklaşım ve kavrayışların saplantılara dönüşmeleri önlenabilir.

Ayrıca, konunun burada değinilmeden geçilmesi doğru olmayacak ve bize özgü bir tarafı da vardır. O da Atatürk'ün bu ısrarlı uyarılarındaki mesajı gerçek mahiyeti ile ve asıl vurgulanması gereken yönü ile kavramanın bizim için, bizim toplumumuzda egemen olan düşününsel hava ve ortam içinde, pek kolay olmadığı meselesidir. Bu nedenle kimse bu meselenin püf noktasından pek söz etmemekte ve can alıcı nokta vurgulansa da çok kimsede gerekli izlenim pek yaratılamamakta, ya konunun ruhu pek anlaşılammakta, ya da gereği gibi önemsenmemektedir.

Batı'da üniversitelerin fen ve edebiyat fakülteleri de yüksek düzeyde genel kültür verirken ve bunun böyle olmasını son derece önemli sayarken, bizde liselerimiz dahî genel kültür vermekten zamanla uzaklaştırılmış durumda bulunuyor. Dilimizde *hasbî* tecesüs gibi bir ifade bile artık eskimiş ve "herkesçe kolayca anlaşılmayan" bir tabir haline gelmiş durumdadır. Ayrıca, bunun böyle oluşu bir olup-bitti kabul edilmekte, bunu telâfi etme sorununa nâdiren değinilmektedir. *Hasbî* karşılığı olarak *elçin* ya da *özgecil* gibi sözcükler kullanılınca da bu durum bazı kimselerce uydurmacılık diye hoş görülmemekte, yadırganmaktadır.

Ne yazık ki, böylece, bu iki karşıt eğilimin her ikisi de dilin fakirleşmesine katkıda bulunuyor. Her ikisi de tasfiyeciliğe kapı açıyor. Bir gurubumuz eski diye kelimeleri tasfiye etme taraftarı, bir kısmımız da yeni diye sözcükleri dilden atmak yanlısı.

Neticede, doğru ve isabetli bir bilim politikasının en can alıcı yönünü, kilit noktasını rahatça dile getirmek bu dil yetersizliği ya da dil konusundaki anlaşmazlık dolayısıyla de kolayca mümkün olmuyor. Örneğin, böyle bir bilim ve kültürü sağlayan yüksek öğretim tipini ifade eden ve böyle bir kavramı dile getiren bir terim dilimize kazandırılmamış bulunduğundan bu konuda sarıh bir şekilde düşünmek engellenmiş durumdadır. Yabancı kelimeler yardımıyla düşünmek kolay olmadığından, bu gibi kavramları kendi dilimizde ifade etmek yoluna gitsek, böyle bir kelime yeni ise bunu yadırgayanların hoşgörülerini yeterli olmadığı gibi, bunu ifadeye yarayan eski kelimeleri canlı tutmaya çalışmayı da başka bir grup aydınımız hoş görme-

mektedir. Her iki düşünce akımı da, böylece, kültür düzeyimizin yüksekliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Yine, böylece, burada işe karışan bu bir tür duygusallık veya sübjektiflik, aklın ve bilimsel mülâhazaların egemen olmasını engelleyebilmektedir.

Burada söz konusu edilen bilim politikası gibi çok isabetli sayacağımız bir zihniyetin geçerli ve etkili hale gelebilmesi için bunun toplumca da benimsenmesi, dolayısıyla de yaygınlaşması zorunluluğu vardır. *Hasbî* gibi bir sözcük ise ana dili Türkçe olan bir kimse için, bir yönüyle kültür düzeyi çok yüksek değilse, çağrışım yapmaya, yani kolayca kavranmaya, Türkçeden türetilme sözcükler kadar elverişli değildir, elverişli sayılamaz. Demek ki, bu yüzden dilden çıkarılması, çıkarılmaya çalışılması gerekmesede, öz Türkçeden türetilmiş olup temsil ettiği kavramla çağrışımı daha kolaylıkla sağlama durumunda bulunan terimlere ihtiyacı giderme sonucunu doğuramaz. Zengin bir dilde ise bu gibi terimlerin sayısı oldukça büyüktür.

Burada da en iyi dersi bize Atatürk veriyor. Atatürk dilimizi sadeleştirirken onu fakirleştirmemeye dikkat etmemizin önemini bize hatırlattığı gibi, dilimizi şuurla işleyip geliştirerek zenginleştirmenin şart olduğunu ve en zengin dillerdeki her sözcüğe dilimizde en aşağı bir karşılığın bulunması gerektiğini söylemiştir. Yine, Atatürk, çok önemli bir nokta olarak, dilimizi yabancı dillerin aşırı etkilerinden korumanın önemine değinmiştir. Demek ki, buna göre, dilimizin olağanüstü yeteneklerinden yararlanılması ve gereksinimleri duyulan birçok kavram ve terimlerin Türkçemizin kendi öz kaynaklarından karşılanmasının bir temel ilke olarak benimsenmesi yoluna gidilmelidir. Bu da sağlıklı bir bilim ve kültür politikasının temel şartlarından biridir.

EK
SAFVET PAŞA'NIN İSTANBUL ÜNİVERSİTESİNİ
AÇIŞ KONUŞMASI

تقویم وقایع ، صایى 1192 ، ییل 1286 ، ذى القعدة 20 ، بازارايرتسى ،
صحیفه 1 ، ستون 2 :

(معارف عمومیه ناظرى دولتو پاشا [صفوت پاشا] حضرتارى طرفندن ایراد
بیورولان نطق)

جمله یه معلوم اولدیغی اوزره علمك فضائلی بختنده نقدر سوز سویلنسه
ینه حقیله بیان و تعدادی ممکن اوله مز . هلت اسلامیه نك تحصیل علوم
وفنونه ترغیب و تشویقی امرنده قران کریمك حاوی اولدیغی آیات
بینات و لسان معجز بیان جناب نبوتماآبدن * شرفصدور بیورولش اولان
احادیث شریفه حکمت آیات جمله نك معلومی اولان کیفیاتدنر .
اهالی مصر قدیم ایله اسکی یونانیلردن صوکر ا علمك قدر و مزیت
وشرفی تقدیر ایدنلر عربلر اولوب خلفای عباسیه دن هارون الرشید
و مأمون زمانلرنده علوم وفنون حقتنده کوستریلان رغبت داخل حوزة
حکومتلری اولان محارده الحاة هذه مؤلفات جلیله و آثار معتبره
علمیه لر یله مفتخر اولدیغمز بر چوق ذوات مشهوره نك ظهورینه
سبب و علت اولمش و اسپانیا عربلری ایسه بر طاقیم ملل و اقوام وحشیه نك
غلبان و حرکتلریله روه الوارک انقلاب و انحلال حکومتلرندن صوکر ا
اول حوالی بر قاچ یوز سنه لر متواری سخاب جهل و نادانی اولارق
علوم وفنوندن بر کونه ارقالماش اولدیغی بر زمانده بیاغی اونودلمش
درجه سنه کلمش اولان علم طبابتی یکیدن احیا و فن عملیات جراحیه یی
مجددا اختراع ایلمشلردر و ایکوز سنه یه کلنجه یه قدر حقیقت و کیفیتی

واجزای مترکبه سی اکلایشیلا میان نیجه شینلرک کشفنی موجب اولان و نیجه صنایعک ایجاد و اختراعنه باعث و بادی بولنان فن و عملیات کیمیائییه مخترعات عربدن اولدیغی مثللو حساب و علم جبری دخی انلر وضع و تأسیس ایلمشدر و کلدانیلردن منتقل اولارق علم هیئت دخی بونلرک زمانلرنده خیلدیجه ایبرولوبوب حتی جسامت کره ارضی حساب ایچون معدل النهاری | بولمق اوزره مأمون خلیفه زماننده آوروپایه مخصوصا ادم کوندرلدیکی دخی روایات موثوقه دندر و عربلر علم حیوانات و نباتات و معادن و احجار اوزرینه بک چوق کتابلر تألیف ایدوب موسیقیده بیله ایبرولمشدر ایدی و ابتدا کاغذک چینیلردن آنهرق حریردن و بعده پموق زارعتنک انتشارندن صوکرا پموق و کتانندن اعمالی و پاروتک اول باول انلر طرفندن استعمالی و تحریقی قبله شریفه ایچون پوصله ایجاددی دخی عربلره نسبت اولنمقده در. بونلرک انقراضلردن صوکره علوم و فنون اورپا قطعه سنه گچهرک هله بریوز سنه دن بروپک زیاده ایبرولمش و آثار جلیه سی اولمق اوزره بولندیغمز زمانده حیرتبخش عقول نیجه نیجه مخترعات عجیبه و احداثات غربیه کورلمکده بولنشدر و بولندیغمز عصری ابتدای خلقتدن بوآنه دکین مرور ایدن ازمان و اعصاره غبطه فرما ایدن و اپور و تلغراف الکتریک مثللو حیرت افزای عقول اولان اختراعات عجیبه محض فن حکمت طبیعیه نلک ایبرولمسيله وجوده کلمش آثار جلیله دندر و بوکور دیکمز غرائبدن اعدادا دها نیجه اختراعات موجود اولوب بونلر پیدرپی تصادف اولندقچه کورلمکده و کیفیت ایجاد و اختراعی موجب تعجب و حیرت اولمقده در. کرچه معرفت حقایق اشیا قوه مدرکه و عقول ضعیفه بشریه به دستور اولوب کنه و حقیقت مکنوناته کسب و قوف درجه استحاله ده ایسه ده نیجه مفردظن اولنان عناصرک کیفیات حقیقیه سی اشبو فنون جلیله واسطه سیله بیلنوب بو جهته درجه قدرت و عظمت الهیه بر قاندها تعیین

ایلمشدر. ظلام جهل و نادانیده قالان افرادبشر یالکز مشهوداته نظرله اکتفا ایدوب اهل علمک قوه علمیه ایله واقف اولدیغی سرار کونیه به مطلع اوله میهرق و بوجهته درجه قدرت خالق المکوناتی فهم واداک ایده میوب بولندیغمز کره ارضه نیجه ملیون سنه لر و ساعتلر و کونلرله بعدی اولان ثوابت و سیارات و نجوم بیعدادی پک یقین ظن و قیاس ایلر و اهل علم ایسه جو هواده پرواز وزیر | طبقات ارضه تک و تاز ایله بر جوق احوال فلکیه و ارضیه به کسب و قوف و معلومات ایله قدرت خالق بی انبازه کمال معجزو ابتهاق ایله نظر ایلر و علوم و فنون بو حال اوزره کوندن کونه ایلرولر و احوال عالم بوسیاق اوزره کیدر ایسه بو کونکی کون نظر تعجب و استغراب ایله باقمده اولدیغمز مخترعات ایلروده درجه عادیه ده قالهرق قوه دن فعله ایصالی محال عداولنان نیجه تصورات ذهنیه نك مبدل حقیقت اوله جیفی و عقل بشرک نه بیوک شیلر وجوده کتوره جکی شو مقدمات مشهوره دن اشتدلال اوله بیلور و علومک علی الانفراد خلقت ذاتیه بشریه بی انواع فضائل ایله تزیین ایتدیکی کبی بر مملکتک مدنیت و معموریتی دخی بوکا متوقف اولدیغی درکاردر. دولت علیه عثمانیه نك بدایت تشکلنده اکیوز سنه مدتده عام و فنونه کوستریلان رغبت و اصحاب هنر و معلومات حقلرنده اظهار اولنان معامله تشویق و حرمت بر اولقدر مدت دخی دوام ایتمش و اورپانک ملل متمدنه سیله دخی اختلاط و مناسبت حاصل ایدیلرک انلرله برلکده ترقی یولنه کیدلمش اواسیدی بو کونکی کون ممالک دولت علیه دخی ده بر بشقه حالده بولنهرق ممالک سائر نك ترقیات علمیه و صناعیه سی بزده دخی کاله ایرمش اولور ایدی. هر نصل ایسه بر طاقم موانع و مشکلاتک حیلولتی جهتیله علوم و فنون بر دائرة محدوده داخلنده دوران ایله احتیاجات زمانیه بی تعقیب ایده مامسیله هنوز درجه مطلوبه یه واصل اولامشدر و بو حالی موجب

صحیفه 1 ستون 3
صحیفه 2 ستون 1

اولان یعنی علم معاش خصوصاً تأخرمزی استازام ایدن اسبابک بری بلکه اعظمی مبادله افکاره طریق بولنیهرق براییکوز سنه مدت حال انزواده کبی قاننش اولمیدر. زیرا علوم عقلیه نك ایلرولمسی انلرله مشغول اولنلربیننده مداولة آرا و مباحثه یه * منوط اولوب ملل متمدنة اوروپا ایشته بوتقریب ایله ترقی معارفه قدرتیاب اولمشلردر. بزم ایسه علمی چینده دخی اولسه آرایوب المغله مأه وریتمز معلومدر. بناء علیه و بحمدہ تعالی براز وقتدنبرو علوم و فنونک ایلرولمسی حقنده دولتجه اتخاذ بیوریلان تدابیر ثمره سی اولمق اوزره خلقجه تحصیل هنر و معارفه کرکی کبی رغبت حاصل اولمش و مکاتب رشدیه نك وضع و تأسیسی بومقصدک حصولی تمهیل ایلمشدر. بومکتبک تأسیس و کشادی تاریخته دکین ممالک دولت علیه ده خدمات ملکیه و اقلام و دوائر سلطنت سنیه ده استخدام اولمق ارزوستنده بولنانلر و سائر کونه اسباب تعیش ارایانلر ایچون بر محل تحصیل علم و هنر موجود دکل ایدی. خداوندکار خلد آشیان حضرتلری زمانلرنده

صحیفه 2 ستون 1 بومقصدک حصولی نیت خیریه سیله | دارالسلطنة سنیه ده و بعده ممالک صحیفه 2 ستون 2 محروسه نك بعض طرفلرنده رشدیه نامیله مکتبک کشاد اولنهرق وضع اساس بنیان معارفه همت بیورلمش اولدیغی حالده جناب رب متعال سریرشوکتمصیر اجلال و عافیت و اریکه خلافتده موید بیورسون وجود مکارم آلود جناب جهانبانیلری بوملک و دولته بر عطیه مخصوصه الهیه اولان ذات شوکتسمات حضرت پادشاهی افندمز حضرتلرینک مبدأ جدید سعادت اولان جلوس همایون میامنمقرون ملوکانه لری روز فیروز دنبر و انتشار علوم و فنون و معارف حقنده مصرف و سزاوار بیورلمقده اولان ترغیبات سنیه و اولبابده شرفصدور بیوریلان ارادات خیر آیات شاهانه لری ثمرات جلیله سی اولمق اوزره کافه صنوف مختلفه اهالی

اولاد لرینی تحصیل هنر و معارفه سوق و تشویق ایلمکده و بویولده اختیار مصارف بر امر مجهول اولدیغی حالده شمدی اولاد صاحبلی حال و اقتدار لرینجه بر چوق فداکارلقلار ایتمکده اولدقلرندن از وقت ظرفنده ممالک محروسه شاهانه نك هیچ برکری ولایت والویه و قضاالرنده رشديه مکتبی اولدق محل بولنیه جغی شو بر قاج سنه ظرفنده کوریلان آثاردن استدلال اولنمقده اولدیغی کبی مؤخر شوراى دولتده تنظیم ایله اجرای احکام مندرجه سنه اراده سنیه جناب پادشاهی متعلق صحیفه 2 ستون 2 و شرفصدور بیورلان معارف | نظامنامه سنك بالتدریج اجراآت فعلیه سی دخی بو نتیجه مطلوبه نك حصولی تسهیل ایده جکی درکاردر و جمله محسنات عصر جلیل همایوندن اولق اوزره غلظه سرانی تسمیه اولنان مکتب جسم اعدادی عسکری اولکی سنه مکتب سلطانی نامیله برلیسه یه تحویل اولنهرق دروننده الحاله هذه ملل مسلمه و غیر مسلمه دن التیوز نفری متجاوز شاگردان تحصیل علوم و معارفه چالشتمقده درلر و بوندن ماعدا فقرا اولادی و کیمسه سز ایتم ذکر و اناث ایچون دخی دارالشفقه نامیله كذلك بش آلتیوز شاگرد استیعاب ایده جک صورتده بر بیوک مکتبک بنا و انشاسنه اراده مکارمعاده حضرت شهریارى شرفصدور بیوراسیله بر مدت قلیله ظرفنده رسیده ختام اوله رق کشادی مأمول بولنشدنر. فنون و صنایع متنوعه تحصیلنه مخصوص اولق اوزره صنایع مکتبی نامیله سلطان احمد جوارنده بیوک بر مکتب تشکیل و تأسیس اولنهرق بونده دخی التیوزی متجاوز اطفال اهالی سایه احسانوایه حضرت شاهاننده تأمین احوال اتیه لری مقصدیله تحصیل هنر و صنایعه صرف مقدرت ایلمکده درلر. اشته سالف الذکر نظامنامه احکامنجه اول امرده مکاتب رشديه و بعده اعدادیه ملکیه صحیفه 2 ستون 2 و سلطانیه ده علوم و فنون مرتبه نی تحصیل ایله شهاد تنامه الوب | چیقہ جق صحیفه 2 ستون 3

شاگردانند تحصیلات واقعه علمیة ومعلومات متنوعه مکتسبه لرینی برقات داها آکمال ایتمک استیالم ایچون دخی دارالفنون نام وعنوانیله بنا وانشا اولنوب هیئت وکلای فحام حضراتنک بالذات کشادی رسمنک اجراسنده بولندقاری اشبومدرسه علمیهنک تأسیسیله تحکیم اساس مدنیت صحیحهیه همت بیورلمشدر وشمدی به قدر ممالک دولت علیهده صنایع نفیسه تسمیه اولنان فنونک رواجی اولماق جهتیله بر بیوک باب تعیش مسدود قالمش ایسهده بوندن بویله بوفنلرک دخی تحصیلنه صرف اعتنا اولندیغی حالده برارزمان ایچنده بوراده دخی اثار علمیهنسی وکتب ورسائل تألیف وترجه سی وسائر امور تحریریه ومعارفه تملق اولان برچوق خصوصات ایله اشتغال سایه سنده بیکلرجه کسانک تعیش ایده جکلری مأمول قویدر وامر تعیش یالکز خدمات دولته بولنغه متوقف اولیبوب النده هنر ومعرفتی اولنلرک هر صورتله تعیسه یول بولاجقلری وکسب ثروت واقتمدار ایده جکلری نیجه امثالی دلالتیله مثبتدر. ملت عثمانیه وصنوف اهالیء سائره هیچ بروقته بویله بر عنایت سنیه یه مظهر اولماش اولدقلرندن بولطف جایلک قدر وقیمت جهانیهاسنی تقدیر ایله اولدلرینی کیجه یی کوندوزه قاتهرق تحصیل علم وکماله تشویق ایتماری وامر مخابره وسیروسیاحتجه حاصل اولان تسمیلات وعلوم وفنون وصنایعک ایبرولمسلیله آن بان وجوده کلمکده اولان اختراعات علی الدوام تغییر احوال وعادات ایله احتیاجات جدیده حصوله کتیرمکده اولدیغندن صنوف اهالیء ممالک شاهانه دخی ایجاب عصر وزمانه توفیق حرکته علوم وفنون وصنایعهده ازهر جهت ترقی یولنی طوتملری لازمه دندر. همان جناب حق ولی نعمت بیمنت افندمز حضر تلرینی ممالک شاهانه لرینک باعث معموریت وتبعه ملوکانه لرینک مستلزم سعادت حالی اوله حق بومثللو نیجه اثار خیریه وتأسیسات جلیله یه موفق بیورسون. آمین.

MAARİF-İ UMÛMÎYYE NÂZIRI DEVLETLÛ (SAFVET)
PAŞA HAZRETLERİ TARAFINDAN İRÂD BUYURULAN
NUTUK (*Takvîm-i Vakaayi*, sayı 1192, yıl 1288, zi'l-ka'da 20,
Pazartesi, sayfa 1, sütun 2 — sayfa 2, sütun 3).

Cümleye malûm olduğu üzere ilmin fezâili bahsinde ne kadar söz söylene yine hakkıyla beyân ve ta'dâdı mümkün olmaz. Millet-i İslâmiyyenin tahsil-i ulûm ve fûnûna terğîb ve teşvîki emrinde Kur'ân-i Kerîmin hâvî olduğu âyât-i beyyînât ve lisan-i mu'ciz-beyân-i Cenâb-i Nübüvvetmeâbdan şeref-südürlü buyrulmuş olan ahâdis-i şerife-i hikmetâyât cümlelerin malûmu olan keyfiyyâttandır. Ahâlî-i Mısır-i kadîm ile eski Yûnânîlerden sonra ilmin kadr ve meziyyet ve şerefini takdir edenler Arablar olup hulefâ-i Abbâsiyyeden Hârûnürreşîd ve Me'mûn zamanlarında ulûm ve fûnûn hakkında gösterilen rağbet dâhil-i havza-i hükûmetleri olan mahallerde elhâletühâzihi müellefât-i celîle ve âsâr-i mu'tebere-i ilmiyyeleriyle müftehir olduğumuz birçok zevât-i meşhûrenin zuhûruna sebep ve illet olmuş ve İspanya Arabları ise birtakım milel ve akvâm-i vahşiyenin galeyân ve hareketleriyle Romalıların inkılâb ve inhi-lâl-i hükûmetlerinden sonra ol havâlî birkaç yüz seneler müte-vârî-i sehâb-i cehil ve nâdânî olarak ulûm ve fûnûndan birgüne eser kalmamış olduğu bir zamanda bayağı unutulmuş derecesine gelmiş olan ilm-i tababeti yeniden ihyâ ve fenn-i amelîyât-i cerrâhiyyeyi müceddeden ihtirâ' eylemişlerdir. Ve ikiyüz seneye gelinceye kadar hakikat ve keyfiyyeti ve eczâ-i müterekkibesini anlaşılamayan nice şeylerin keşfini mûcib olan ve nice sanâyiin icâd ve ihtirâna bâis ve bâdî bulunan fen ve amelîyât-i kîmyâiyye muhtereât-i Arab'dan olduğu misillü hesâb ve ilm-i cebri dahî onlar vaz' ve tesis eylemişlerdir. Ve Keldânîlerden müntakîl olarak ilm-i hey'et dahî bunların zamanlarında haylice ilerleyip hattâ cesâmet-i küre-i arzı hesâb için muaddilunnehârî bulmak üzere Me'mûn Halife zamanında Avrupa'ya mahsûsen adam gönderildiği dahî rivâyât-i mevsûkadandır. Ve Arablar ilm-i hayvânât ve nebâbât ve meâdin ve ahcâr üzerine pek çok kitaplar te'lîf edip mûsikîde bile ilerlemişlerdi. Ve ibtidâ

kâğıdın Çinlilerden alınarak harîrden ve badehû pamuk ziraa-
tının intişârından sonra pamuk ve ketenden imâli ve barutun
evvel bievvel onlar tarafından istimâli ve taharrî-i kible-i şerife
için pusula icadı dahî Arablara nisbet olunmaktadır. Bunların
inkırâzlarından sonra ulûm ve fûnûn Avrupa kıt'asına geçe-
rek hele bir yüz seneden beri pek ziyâde ilerilemiş ve âsâr-i ce-
liyyesi olmak üzere bulunduğumuz zamanda hayretbahş-i ukuul
nice nice muhtereât-i acibe ve ihdâsât-i garîbe görülmekte bu-
lunmuştur. Ve bulunduğumuz asrı ibtidâ-i hilkatten bu âna
değîn mürûr eden ezmân ve a'sâra gıptefermâ eden vapur ve
telgraf-i elektrik misillû hayretefzâ-i ukuul olan ihtiraât-i acibe
mahz fenn-i hikmet-i tabîyyenin ilerlemesiyle vücûda gelmiş
âsâr-i celiledendir. Ve bu gördüğümüz garâibden mâadâ daha
nice ihtirâât mevcut olup bunlar peyderpey tesadûf olundukça
görülmekte ve keyfiyyet-i icâd ve ihtirâi mûcib-i taaccüb ve hay-
ret olmaktadır. Gerçi marifet-i hakaayık-ı eşyâ kuvve-i müd-
rike ve ukuul-i zaife-i beşeriyeye mestûr olup künh ve hakıy-
kat-i mükevvenâta kesb-i vukuuf derece-i istihâlede ise de, nice
müfred zannolunan anâsırın keyfiyyât-i haķıkiyyesi işbu fûnûn-i
celile vâstasıyla bilinip bu cihetle derece-i kudret ve azamet-i
ilâhiyye bir kat daha taayyün eylemiştir. Zılâm-ı cehl ve nâdâ-
nide kalan efrâd-i beşer yalnız meşhûdâta mazarla iktifâ edip
ehl-i ilmin kuvve-i ilmiyye ile vâkıf olduğu serâir-i levniyye
yeye muttali⁶ olamıyarak gider ve bu cihetle derece-i kud-
ret-i Hâlikülmükevvenâtı fehm ve idrâk edemeyip bulun-
duğumuz küre-i arza nice milyon seneler ve saatler ve günlerle
bu'du olan sevâbit ve seyyârât ve nücûm-i bîidâdı pek yakın
zan ve kıyâs eyler. Ve ehl-i ilm ise cevvi havâda pervâz ve zir-i
tabakaat-i arzda tek ü tâz ile birçok ahvâl-i felekiyye ve arziyye
kesb-i vukuuf ve malûmât ile kudret-i Hâlik-ı bîenbâza kemâl-i acz
ve ibtihâl ile nazar eyler. Ve ulûm ve fûnûn bu hâl üzere günden
güne ilerler ve ahvâl-i âlem bu siyâk üzere gider ise bugünkü gün
nazar-i taaccüb ve istiğrâb ile bakmakta olduğumuz muhtereât
ilerûde derece-i âdiyede kalarak kuvveden fiile isâli muhâl add
olunan nice tasavvurât-i zihniyyenin mübeddel-i haķikat olacağı
ve akl-i beşerin ne büyük şeyler vücûda getireceği şu mukaddemât-i
meşhûreden istidlâl olunabilir. Ve ulûmun alelinfirâd hilkat-i zâtîye-i
beşeriyeyi envâ-i fazâil

s.1,sü.3

s.2,sü.1

ile tezyin ettiği gibi bir memleketin medeniyet ve ma'muriyeti dahî buna mütevakkıf olduğu derkârdır.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyenin bidâyet-i teşekkülünde ikiyüz sene müddette ulûm ve fûnûna gösterilen rağbet ve es-hâb-i hüner ve malûmât haklarında izhâr olunan muamele-i teşvik ve hürmet bir olkadar müddet dahî devam etmiş ve Avrupa'nın milel-i mütemeddinesiyle dahî ihtilât ve münasebet hasıl edilerek onlarla birlikte terakki yoluna gidilmiş olsaydı bugünkü gün memâlik-i Devlet-i Aliyye dahî daha bir başka halde bulunarak memâlik-i sâirenin terakkiyât-i ilmiyye ve sınıâiyyesi bizde dahî kemâle ermiş olur idi. Her nasıl ise birtakım mevânî' ve müşkilâtın haylûleti cihetiyle ulûm ve fûnûn bir dâire-i mahdûde dâhilinde deverân ile ihtiyâcât-i zamâniyyeyi tâkîb edememesiyle henûz derece-i matlûbeye vâsıl olamamıştır. Ve bu hâli mücib olan yâni ilm-i maâş husûsunda teahhurumuzu istilzâm eden esbâbın biri, belki a'zamı, mübâdele-i efkâra tarik bulunmayarak bir iki yüz sene müddet hâl-i inzivâda gibi kalınmış olmasıdır. Zirâ ulûm-i akliyyenin ilerlemesi anlarla meşgûl olanlar beyninde müdâvele-i ârâ ve mübâhasaya ["mebâhise"] manût olup milel-i mütemeddine-i Avrupa işte bu takrib ile terakki-i maârifeye kudretyâb olmuşlardır.

Bizim ise ilmi Çinde dahî olsa arayıp almağla memûriyetimiz malûmdur. Binanaleyh ve bihamdihi Taâlâ biraz vakıttanberi ulûm ve fûnûnun ilerlemesi hakkında devletçe ittihâz buyurulan tedâbir semersi olmak üzere halkça tahsîl-i hüner ve maarife gereği gibi rağbet hâsıl olmuş ve mekâtib-i rüşdiyyenin vaz' ve tesîsi bu maksadın husûlünü teshil eylemiştir. Bu mekteplerin tesis ve küşâdı tarihine değin memâlik-i Devlet-i Aliyyede hidemât-i mülkiyye ve aklâm ve devâir-i Saltanat-i Seniyyede istihdâm olunmak arzusunda bulunanlar ve sâir güne esbâb-i taayyüş arayanlar için bir mahall-i tahsîl-i ilm ü hüner mevcut değildi. Hüdâvendigâr-i huldâşiyân hazretleri zamanlarında bu maksadın husûlü niyyet-i hayriyyesiyle |Dârüssaltanat-i Seniyyede ve badehû Memâlik-i Mahrûsenin bazı taraflarında rüşdiyye nâmiyle mektepler küşâd olunarak vaz'-i esâs-i bünyân-i maârifeye himmet buyurulmuş olduğu halde — Cenâb-i Rabb-i müteâl serîr-i şevketmasîr-i iclâl ve âfiyet ve erike-i hilâfette müeyyed buyursun — vücûd-i mekârimâlûld-i Ce-

nâb-i Cihânbânîleri bu mülk ve devlete bir atıyye-i mahsûsa-i ilâhiyye olan zât-i şevketsimât-i Hazret-i Pâdişâhî Efendimiz hazretlerinin mebde-i cedîd-i saadet olan cülûs-i hümayûn-i meyâminmâkrûn-i mülûkâneleri rûz-i firûzdan berû intişâr-i ulûm ve fûnûn ve maârif hakkında masrûf ve sezâvâr buyurulmakta olan terğîbât-i seniyye ve ol bâbda şerefsudûr buyurulan irâdât hayrâyât-i şâhâneleri semetâr-i celîlesi olmak üzere kâffe-i sünûf-i muhtelif-i ahâlî evlâdlarını tahsîl-i hüner ve maârife sevk ve teşvik eylemekte ve bu yolda ihtiyâr-i masârif bir emri meçhûl olduğu halde şimdi evlâd sahipleri hâl ve iktidârlarınca birçok fedâkârlıklar etmekte olduklarından az vakit zarfında Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'nin hiç bir kürsî-i vilâyet ve elviye ve kazâlarında rüşdiye mektebi olmadık mahal bulunmayacağı şu birkaç sene zarfında görülen âsardan istidlâl olunmakta olduğu gibi muahharan Şûrây-i Devlette tanzîm ile icrây-i ahkâm-i münderecesine irâde-i seniyye-i Cenâb-i Pâdişâhî mûtaallik ve şerefsudûr buyurulan Maârif Nizâmnamesinin bittedric icrâat-i fi'liyyesi dahî bu netîce-i matlûbenin husûlünü teshîl edeceği derkârdır. Ve cümle-i muhassenât-i asr-i celîl-i hümâyûndan olmak üzere Galata Sarayı tesmiye olunan mekteb-i cesîm-i i'dâdî-i askerî evvelki sene Mekteb-i Sultânî nâmiyle bir liseye tahvîl olunarak derûnunda elhâletühâzihi mil-i müslime ve gayr-i müslimeden altıyüz neferi mütecâviz şâgirdân tahsîl-i ulûm ve maârife çalışmaktadırlar. Ve bundan mâadâ fukarâ evlâdı ve kimsesiz eytâm-i zukûr ve inâs için dahî Dârüşşafaka nâmiyle kezâlik beş altıyüz şâgird istiâb edecek surette bir büyük mektebin binâ ve inşâsına irâde-i mekârim'âde-i Hazret-i Şehriyârî şerefsudûr buyurulmasıyla bir müddet-i kalîle zarfında resîde-i hitâm olarak güşâdı me'mûl bulunmuştur. Fûnûn ve sanâyi-i mütenevvia tahsîline mahsûs olmak üzere Sanâyi Mektebi nâmiyle Sultân Ahmet civarında büyük bir mektep teşkil ve tesis olunarak bunda dahî altıyüzü mütecâviz etfâl-i ahâlî sâye-i ihsânvâye-i Hazret-i Şâhânede temîn-i ahvâl-i âtiyeleri maksadiyle tahsîl-i hüner ve sanâyiye sarf-i makderet eylemektedirler.

İşte, sâlifüzzikr nizâmname ahkâmınca evvel emirde mekâtib-i rüşdiyye ve badehu i'dâdiyye-i mülkiyye ve sultâniyyede ulûm ve fûnûn-i mürettebeyi tahsîl ile şehâdetnâme alıp|çıkcak şâgirdândan tahsîlât-i vâkıa-i ilmiyye ve malûmât-ı mü-

tenevvia-i müktesebelerini bir kat daha ikmâl etmek isteyenler için dahî dârülfünûn nâm ve ünvanıyla binâ ve inşâ olup hey'et-i vükelâ-i fihâm hazerâtının bizzât gûşâdı resminin icrâsında buldukları işbu medrese-i ilmiyyenin tesîsiyle tahkîm-i esâs-i medeniyet-i sahîhaya himmet buyrulmuştur. Ve şimdiye kadar memâlik-i Devlet-i Aliyyede sanâyi-i nefîse tesmiye olunan fûnûnun revâcı olmamak cihetiyle bir büyük bâb-i taayüş mesdûd kalmış ise de bundan böyle bu fenlerin dahî tahsiline sarf-i i'tinâ olduğu halde biraz zaman içinde burada dahî âsâr-i ilmiyyesi ve kütüb ve resâil telif ve tercümesi ve sâir umûr-i tahrîriye ve maârifeye taallûku olan birçok husûsât ile iştiğâl sâyesinde binlerce kesânın taayyüş edecekleri me'mûl-i kavîdir. Ve emr-i taayyüş yalnız hidemât-i devlette bulunmağa mütevakıf olmayıp elinde hüner ve marifeti olanların her suretle taayyüşe yol bulacakları ve kesb-i servet ve iktidâr edecekleri nice emsâli delâletiyle müsbettir.

Millet-i Osmâniyye ve sunûf-i ahâlî-i sâire hiçbir vakitte böyle bir inâyet-i seniyyeye mazhar olmamış olduklarından bu lûtf-i celîlin kadr ve kıymet-i cihânbahâsını takdîr ile evlâdlarını geceyi gündüze katarak tahsîl-i ilm ve kemâle teşvîk etmeleri ve emr-i muhâbere ve seyr ve seyâhatçe hasıl olan teshîlât ve ulûm ve fûnûn ve sanâyiin ilerlemesiyle ânbeân vücûda gelmekte olan ihtirâât aleddevâm tagyîr-i ahvâl ve âdât ile ihtiyâcât-i cedîde husûle getirmekte olduğundan sunûf-i ahlâlî-i Memâlik-i Şâhâne dahî icâb-i asr ve zamâna tevfiğ-i hareketle ulûm ve fûnûn ve sanâyide ez her cihet terakkî yolunu tutmaları lâzimedendir. Hemân Cenâb-i Hak velîni'met'i bîminnet Efendimiz Hazretlerini Memâlik-i Şâhânelerinin bâis-i ma'mûriyet ve teb'a-i mülûkânelerinin müstelzim-i saâdet-i hâli olacak bu misillü nice âsâr-i hayriyye ve tesisât-i celîleye muvaffak buyursun. Âmin.

